

ประวัติและผลงานของท่านพุทธทาส¹

ดร.สุมาลัย กาลวิบูลย์

ท่านพุทธทาสภิกขุบุคคลสำคัญของโลก ท่านได้รับการยอมรับจากองค์การศึกษาวิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือยูเนสโก (UNESCO) และมีมติให้บรรจุรายการเฉลิมฉลอง บุคคลสำคัญหรือผู้มีผลงานดีเด่น และเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ของยูเนสโก ประจำปี พ.ศ. 2549-2550 ในฐานะที่ท่านพุทธทาสเป็นบุคคลผู้มีคุณูปการต่อสังคมไทยและสังคมโลก มีความโดดเด่นด้านการสืบทอดพระพุทธศาสนา เป็นประทีปทางปัญญาที่ยิ่งใหญ่ อุทิศตนเพื่อการส่งเสริมธรรมะเพื่อ ผดุงไว้ซึ่งสันติธรรม ยุติธรรม และให้มนุษย์อยู่ร่วมกับสิ่งแวดล้อมได้อย่างกลมกลืน ท่านพุทธทาสมีผลงานมากมาย ทั้งยังเป็นตัวอย่างที่ดีทั้งในฐานะลูก ในฐานะศิษย์ ในฐานะเพื่อน ในฐานะพลเมือง และในฐานะศาสนิก ในบทนี้จะเป็นการรวบรวมประวัติและผลงานของท่านเพื่อให้เห็นถึงความเพียรของ บุคคลคนหนึ่งที่ทำไว้ให้กับพระพุทธศาสนาเพื่อประโยชน์แก่โลก รวมถึงศึกษาปัจจัยต่าง ๆ ที่ทำให้เกิด พุทธทาส เพื่อเป็นแรงบันดาลใจให้ผู้อ่านได้เห็นความมุมานะของบุคคลผู้หนึ่ง ผู้ตั้งใจอุทิศตนเพื่อสิ่งที่ ตนรัก จนได้รับการยอมรับในระดับโลกในที่สุด

องค์การเพื่อการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือยูเนสโก (UNESCO) ได้กล่าวถึงท่านพุทธทาสในวาระครบรอบ 100 ปี ชาตกาล ท่านพุทธทาสภิกขุ เมื่อปี 2549 ไว้ว่า (คณะอนุกรรมการฝ่ายหนังสืออนุสรณ์. 2549 : (11))

พุทธทาสภิกขุ เป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา ที่มีชื่อเสียงและเป็นที่ยอมรับทั่วโลก ท่านเป็นผู้บุกเบิกในการส่งเสริมความเข้าใจระหว่างศาสนา โดยใช้การสานเสวนาระหว่างเหล่าศาสนิกต่าง ศรัทธา ท่านได้ละอาการที่เคยพำนัก และได้ค้นพบแนวทางในการผสมผสานพระพุทธศาสนาในโลกให้ สอดคล้องกับแก่นธรรมคำสอนดั้งเดิมอีกครั้ง ท่านยังเน้นย้ำถึงหลักการอิงอาศัยกันและกันของสรรพ สิ่ง ทำให้ท่านเป็นผู้นำของความคิดเชิงนิเวศวิทยา และผู้ประกาศจุดยืนเพื่อสันติภาพระหว่าง ประชาชาติทั้งหลาย งานเขียนของท่าน ซึ่งได้รับการแปลและตีพิมพ์ในหลายภาษา มีอิทธิพลอย่างมห ศาลต่อการฟื้นฟูวิถีชีวิตแนวพุทธขึ้นมาใหม่ ความคิดที่ท่านได้แสดงไว้ มิเพียงแต่จะสามารถชี้ทางให้กับ ประเทศไทยได้เท่านั้น หากยังรวมถึงสังคมทั้งปวงที่กำลังพยายามสรรค์สร้างระเบียบทางสังคม การเมือง และเศรษฐกิจ อันเที่ยงธรรมและเป็นธรรมอีกด้วย

ประวัติชีวิต

ท่านพุทธทาสภิกขุ มีชื่อในทะเบียนบ้านว่า เจื่อม พานิช แต่ชื่อที่พระสมุห์คง แห่งวัดสมุท นิมิตรตั้งให้ คือ เจื่อม ซึ่งหมายถึงลูกชายคนหัวปี (พจนี ยังพลขันธ์. 2549 : 38) แต่เมื่อไปที่อำเภอเกิด

¹ บทความนี้ตีพิมพ์ใน สุมาลัย กาลวิบูลย์ และคณะ (2559) เอกสารประกอบการสอนหลักสูตรพุทธทาสศึกษา สุราษฎร์ธานี สมัชชา การศึกษาสุราษฎร์ธานี

ความคลาดเคลื่อนทางอำเภอสะกดเป็นเงื่อม (เมตตา พานิช. 2557) เด็กชายเงื่อม เกิดที่ตำบลพุมเรียง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ในปี พ.ศ. 2449 ตรงกับวันขึ้นเจ็ดค่ำ เดือนเจ็ด ปีมะเมีย โยมมารดา ชื่อ เคลื่อน เป็นคนไทย เป็นชาวท่าฉาง โยมบิดาชื่อ เซียง เป็นชาวพุมเรียงแต่มีบรรพบุรุษเป็นชาวจีน มีอาชีพเป็นศิลปิน เป็นช่างเขียนภาพจากมณฑลฮกเกี้ยน นามสกุลเดิมแซ่โซ่ว หรือช่อ ออกเสียงแต่จิ๋วเป็นแซ่ไคว้ ต่อมาเมื่อมีการพระราชทานนามสกุลในรัชกาลที่ 6 ข้าราชการได้เปลี่ยนให้เป็นสกุล “พานิช” เพราะตอนนั้นที่บ้านของท่านเป็นบ้านเดียวในชุมชนที่ประกอบอาชีพค้าขาย คือขายของชำ ฐานะปานกลางพออยู่ได้ ท่านมีน้องชายหนึ่งคนและน้องสาวอีกหนึ่งคน น้องชายของท่าน ชื่อเย่เกย ซึ่งต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็น ธรรมทาส และ น้องสาวอีกคนหนึ่งชื่อ กิมซ้อย (พุทธทาส สนวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 1-2)

เนื่องจากบิดาไม่ค่อยอยู่บ้าน เด็กชายเงื่อมจึงมีความใกล้ชิดกับมารดามากกว่า จนได้รับการถ่ายทอดความประหยัดจากโยมมารดาโดยตรง รวมถึงเรื่องความละเอียดลออในการใช้จ่าย การทำอาหาร และที่สำคัญคือความตั้งใจในการทำสิ่งใดจะต้องทำให้ดีที่สุดห้ามทำหยาบ ๆ โดยเด็ดขาด (พุทธทาส สนวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 3) สิ่งที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้รับถ่ายทอดจากโยมบิดา คือ เรื่องช่างไม้ ยาแผนโบราณ การแต่งกลอน และการแต่งโคลง ความทันสมัย (ดุขฎฐิ เมธงกุโร. 2531 : 21)

การเกิดขึ้นของสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่สามารถเกิดขึ้นลอย ๆ ได้ แต่ต้องอาศัยปัจจัยต่าง ๆ มากมาย ดังกฎอิทัปปัจจยตาที่ว่า สิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี การเกิดขึ้นของท่านพุทธทาสก็เช่นกัน ก็ต้องอาศัยเหตุปัจจัยต่าง ๆ มากมาย สิ่งหนึ่งที่มีผลกับท่านทั้งโดยตรงและโดยอ้อม คือ สภาพแวดล้อม หรือแนวคน ความเชื่อของคนในชุมชนบ้านเกิด

1. สภาพแวดล้อม

ชุมชนพุมเรียงในขณะที่ยังเยาว์วัยนั้น มีบรรยากาศด้านศีลธรรมในครอบครัวและชาวบ้านในละแวกนี้มีความเอื้ออาทรต่อกัน ช่วยเหลือเป็นห่วงเป็นใยกัน แม้แต่คนจรมาเจ็บไข้ตายตามศาลาท่าน้ำ ชาวบ้านก็เห็นเป็นธุระช่วยเหลือกันมาก เพราะเชื่อว่าจะได้บุญมาก ในขณะที่ที่บ้านท่านพุทธทาสเองนั้นเป็นเขตปลอดอบายมุขไม่มีการพนัน ไม่มีเหล้า ไม่มีแม่แต่ดนตรี (ดุขฎฐิ เมธงกุโร. 2531 : 29) ถึงแม้ท่านจะชอบดนตรีเป็นชีวิตจิตใจ แต่โยมห้ามไม่ให้เอาเครื่องดนตรีขึ้นบนเรือน เพราะโยมถือว่าดนตรีเป็นของไม่ดี เป็นของทำให้เกิดความเสื่อม เหมือนกับไปกัศปลา ชนไก่ แม้แต่หมากรุกก็ไม่ได้ (พุทธทาส สนวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 11) ส่วนชาวบ้านนั้นมีศีลธรรมพอสมควร แต่ดีกว่าสมัยนี้มาก โดยเฉพาะโยมหญิงและชายของท่านถือเด็ดขาดว่าจะไม่ฆ่าปูปลาเป็น ๆ เพราะมีความรู้สึก ละเอียดต่อบาป มีความรู้สึกกลัวบาป คนในชุมชนที่จะทำบาปหรือลักขโมย หรือกินเหล้ายาไม่ค่อยมี ถึงมีบ้างก็เล็กน้อย (พุทธทาสภิกขุ. 2528 : 26)

ชาวบ้านส่วนใหญ่ที่มีอาชีพเป็นชาวประมงมาตั้งแต่โบราณ แต่ไม่ได้ทำประมงเพื่อขาย แต่ทำเพื่อยังชีพเท่านั้น ฐานะของชาวบ้านก็ไม่ได้ร่ำรวย สำหรับคนรวยก็ไม่ค่อยมีอะไรมากนัก มีเงินพันบาทก็นับว่ารวยแล้ว คนรวยสมัยนั้นมักมีที่นาให้เช่า ผู้ที่มีนาให้เช่ามากถือว่าเป็นคนรวย ความรู้สึก

ของประชาชนต่อเจ้านายสมัยนั้น บางส่วนก็มีความหวาดกลัว เพราะมีอำนาจมาก ข้าราชการก็จะถือว่าเป็นคนอีกชั้นหนึ่ง ส่วนความขัดแย้งก็มีบ้าง เพราะมีความไม่เป็นธรรม

การทำบุญนั้นชาวบ้านแทบทุกบ้านต้องใส่บาตรกันเป็นประจำ หากบ้านไหนไม่ใส่ก็อย่าบ้านอื่นเขา บริเวณหน้าบ้านจะมีม้ายึดบาตรติดประจำอยู่หน้าบ้าน โดยปักเป็นเสาสองเสา มีกระดานพาดข้างบนแล้วตีตะปู สภาพบ้านเรือนสมัยนั้น จึงอยู่กันอย่างสงบพอสมควรเพราะมีทรัพยากรสมบูรณ์ ข้าวปลาอาหารก็มีพร้อม รวมทั้งมีวัดและศาสนาเป็นที่ยึดเหนี่ยวทางจิตใจ (พุทธศาสนิก. 2528 : 44-48)

อย่างไรก็ตามแม้ชุมชนพุมเรียงจะเป็นชุมชนที่มีวัฒนธรรมทางจิตสูง แต่การทำวิปัสสนาแบบโบราณมันหมดไปก่อนที่ท่านพุทธทาสจะลืมตาจ้องโลกเสียอีก มีเพียงลุงเที่ยงที่ช่วยตั้งสวนโมกข์ที่เคยทำวิปัสสนาหลาย ๆ ชั้น เล่าให้ท่านพุทธทาสฟังเท่านั้น (พุทธทาส สวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 16)

2. ชีวิตในวัยเด็ก

ชีวิตในวัยเด็กของท่านพุทธทาส ท่านได้รับการอบรมเลี้ยงดูตามธรรมเนียมประเพณีนิยม มารดาจะสอนเน้นเรื่องความกตัญญูรู้คุณคน และยังยึดธรรมเนียมการตีลูกด้วยก้านมะยมเพื่อให้ลูกรู้ระเบียบวินัย (พุทธทาส สวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 4) ท่านช่วยงานบ้านตั้งแต่ยังเด็กเท่าที่ช่วงอายุของท่านจะทำได้ เช่น กวาดบ้าน ขยายของ เก็บของ ล้างถ้วยล้างชาม ขยายของ หยิบของขาย เป็นต้น (ดุซงกี เมธงกูโร. 2531 : 2) เมื่อท่านอายุตามเกณฑ์จำเป็นต้องได้รับการศึกษา ท่านก็รับการศึกษาทั้งตามธรรมเนียมประเพณีด้วยการไปเป็นเด็กวัด และเข้าเรียนตามเกณฑ์ในสถานศึกษาใกล้บ้าน และเมื่อพ่อผู้เป็นกำลังสำคัญของบ้านได้ล่วงลับไป ท่านก็รับภาระดูแลกิจการของครอบครัว เพื่อลดภาระแม่ที่ป่วย และให้น้องชายนายยี่เกยได้มีโอกาสศึกษาด้วย

2.1 ชีวิตเด็กวัด

ท่านพุทธทาสเห็นประโยชน์ของการได้ใช้ชีวิตเด็กวัดมาก ท่านได้เรียนรู้มากมายจากการเป็นเด็กวัด ท่านไปเป็นเด็กวัดเมื่ออายุ 8-9-10 ปี ที่วัดพุมเรียง หรือวัดใหม่ ตามธรรมเนียมของคนไทยในสมัยนั้น เพื่อเรียนหนังสือตั้งแต่ ก ข ก กา ไปจนถึงมูลบทบรรพกิจ (พุทธทาส สวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 5) รวมถึงเรียนรู้กิริยามารยาท และเพื่อให้เป็นคนดี (พจนันท์ ยังพลจันทร์. 2549 : 38) ชีวิตการเป็นเด็กวัดทำให้ท่านได้ความรู้ในการใช้สมุนไพรรักษาโรคเนื่องจากสมัยก่อนไม่มีหมอ พระจึงต้องเป็นที่พึ่งในการใช้ความรู้ด้านสมุนไพรรักษาชาวบ้าน การเป็นเด็กวัดก่อให้เกิดประสบการณ์ที่เป็นประโยชน์ต่อท่านพุทธทาสมากมาย ดังนี้ (ดวงเดือน คงศักดิ์. 2531.)

1) ได้รับการฝึกหัดให้เป็นคนเฉลียวฉลาด โดยการเล่น “ซึ่โพธิ์”² ซึ่งเป็นการเล่นที่ช่วยลับสมอง ทดลองปัญญา ฝึกการมีไหวพริบและปฏิภาณ เป็นการเล่นโดยการตั้งประเด็นเรื่องขึ้น แล้วให้คนหนึ่งเล่าเรื่องไป คนอื่น ๆ คอยหาช่องโหว่ซักค้ำน ถ้าค้ำนได้ก็จะเฮให้ได้อาย คนอื่น ๆ จะเล่าเรื่องต่อ จนไม่มีช่องโหว่ให้ซักค้ำนได้ จะเป็นผู้ชนะ ดังนั้นผู้เล่าจึงต้องระมัดระวังเล่าอย่างละเอียดยิบทุกขั้นตอน จนไม่มีข้อบกพร่อง ท่านพุทธทาสกล่าวถึงการเล่นซึ่โพธิ์ไว้ว่า (พจน ังพล ชันธ. 2549 : 78-79)

“มันเหมือนกับการซักค้ำนในศาล มันเหมือนกับการเขียน เรื่องของนักประพันธ์ที่ต้องเขียนต้องบรรยายกันอย่างละเอียดลออ เป็นขั้นตอนถึยิบไปทีเดียว หัวข้อที่นำมาเล่นซึ่โพธิ์ก็คือเรื่องพื้น ๆ ในชีวิตประจำวัน เช่น การทำนา ทำสวน ปลูกข้าว เลี้ยงควาย”

“คนที่มันเล่าเรื่องเก่ง ลำดับความเก่ง และผ่านการงานนั้น มาแล้วจะเป็นคนเล่าเรื่องที่ดี ลำดับเรื่องได้ถูกต้องละเอียดลออ จะเป็นผู้ชนะประจำคืน เป็นคนเล่าคนสุดท้ายเสมอ”

2) ทุกคนต้องทำหน้าที่โดยไม่บิดพลิ้ว

3)นอนตื่นสายไม่ได้ เมื่อไถ่ลงจากคอนแล้วยังนอนอยู่ เพื่อจะเอาน้ำสาดได้ (ดวงเดือน. 2531)

4)ได้ฝึกศิลปหัตถกรรม เช่น การทำจักสาน เป็นต้น (สวนโมกขพลาราม. 2541 : 6 ใน เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. :29)

ท่านพุทธทาสพอใจและเห็นคุณค่าของการเป็นเด็กวัดมาก ท่านกล่าวว่า การเป็นอยู่ในวัดสมัยนั้นดีที่สุดใน และท่านเองก็มีความพอใจในการเป็นเด็กวัดของท่าน การเป็นเด็กวัดฝึกให้ท่านมีความอดทน ฝึกการให้อภัย อดทนอดกลั้น ฝึกความอ่อนน้อมถ่อมตน และฝึกความไม่เห็นแก่ตัว (ดุขฎิ เมธงกูโร. 2531 : 4-6) ท่านพุทธทาสได้เขียนถึงชีวิตของเด็กวัดใน สัจจสารจากสวนโมกข์ ถึงมหาวิทยาลัยสมบูรณแบบของเด็กวัด ตอนหนึ่งว่า (พุทธทาสภิกขุ อ้างถึงใน พจน ังพลชันธ. 2549 : 79-81)

“มหาวิทยาลัยที่สมบูรณแบบของเด็กวัดที่ข้าพเจ้าได้ผ่านมาแล้ว เป็นสิ่งที่ควรพิจารณาอย่างยิ่ง ถ้าข้าพเจ้าไม่ได้ผ่านมหาวิทยาลัยนี้ มา บุคคลที่เรียกว่าพุทธทาสอาจไม่เกิดขึ้นมาในโลกนี้ก็ได้ ขอได้โปรดพิจารณาให้ดีในฐานะที่เป็นสิ่งที่ได้สร้างบุคคลอย่างข้าพเจ้า เด็กวัดมีบทเรียนครบวงจร ๒๔ ชั่วโมง อย่างชุดเกลาความเห็นแก่

² ผศ.ศิริภรณ์ บัณติตชน ระบุว่าการเล่นซึ่โพธิ์เป็นการละเล่นที่เยาวชนชาวสุราษฎร์ธานีนิยมเล่น แต่เรียกว่า เล่นซึ่ไฟ ซึ่งย่อมาจากเล่นซึ่โพรง ซึ่งหมายถึงซึ่ข้อบกพร่อง (สัมภาษณ์ 22 กรกฎาคม 2558)

ตัวอย่างถึงกระดูกที่เดียว... ที่เครื่องครัดอีกอย่างหนึ่งคือ ต้องไหว้คน
แก่ ไม่ว่าจะเป็นคนดีหรือคนที่เราคิดว่าเป็นคนบ้า ถ้าแก่แล้วต้อง
ไหว้ ลำบากที่วัดเราเป็นทางเดินผ่าน ต้องวางจอบมาไหว้คนแก่ก็มี
คนสุขภาพไม่มาไหว้ ก็ต้องไหว้ มันน่าเจ็บปวดเสียเหลือเกิด แต่
คงเป็นผลดีในการลดความเห็นแก่ตัวนั่นเอง”

2.2 ชีวิตวัยเรียน

ท่านพุทธทาสเรียนหนังสือที่วัดเหนือ หรือวัดโพธาราม ที่โรงเรียนโพธิพิทยากร ซึ่งเป็น
โรงเรียนรูปแบบใหม่ที่ปรับปรุงในสมัยล้นเกล้ารัชกาลที่ 5 โรงเรียนโพธิพิทยากรสอนระดับประถม
ศึกษาจนถึงชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 แต่เมื่อท่านพุทธทาสเรียนถึงชั้นประถมศึกษาปีที่ 3 เกิดการ
เปลี่ยนแปลง ท่านจึงต้องย้ายมาเรียนในชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 ที่โรงเรียนสารภีอุทิศ ที่ไชยา จนจบชั้น
มัธยมศึกษาปีที่ 3 ท่านไม่รู้รู้สึกสนุกกับการเรียนนัก และไม่ได้เป็นนักเรียนเรียนเด่นแต่อย่างใด แต่ตอบ
ไล่ได้ไม่เคยสอบตกแม้แต่ครั้งเดียว (พุทธทาส สวณโฆภพวาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 6-7)

พจน์ (พจน์ ยังพลจันทร์. 2549 : 121) กล่าวว่าครูประจำชั้นได้เขียนในสมุดพกของท่านไว้ว่า

- ประพฤติเป็นคนอยู่ปรกติไม่ค่อยได้
- ท่าทางองอาจ
- มารยาทพอใช้
- ทำการงานสะอาด
- มีความหมั่นดี ทำการงานรวดเร็ว
- ยังไม่เคยประพฤติรังแกเพื่อน และยังไม่เคยต้องบังคับให้มาเรียน
- นิสสัยจำอะไรแม่นยำ และชอบทำสิ่งที่เป็นจริง
- ปัญญาพออย่างคนธรรมดา

ในช่วงวัยเรียนของท่านถึงแม้ว่าท่านจะเป็นคนมีความจำดี แต่ผลการเรียนของท่านกลับไม่ได้
โดดเด่น ท่านสอบได้ในระดับปานกลาง เนื่องจากท่านไม่สนุกกับการเรียน ดังที่ท่านกล่าวว่า

“การเรียนหนังสือนั้น ผมไม่รู้สึกรู้ว่าเรียนเก่ง แต่สอบได้
ไม่เคยตก แต่เรียนไม่ค่อยสนุก แรก ๆ ไปคิดถึงบ้าน ยังไม่ทัน
หยุดตอนเที่ยงก็คิดถึงบ้าน เสร้า คิดถึงบ้านเหมือนอย่างกับเรา
ไปเสียไกลจากพ่อแม่ เรียนมันไม่สนุก สอบซ่อมสอบไล่พอ
ทำได้” (พุทธทาส สวณโฆภพวาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น.
2541 : 6)

ถึงแม้ว่าท่านจะไม่สนุกกับการเรียน แต่นิสัยในการทำงานที่ต้องทำให้ดี ทำให้การงานของท่าน
สะอาด และนอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นถึงนิสัยประหยัดของท่าน คือ การประหยัดเวลาทำให้ท่านทำการ
งานรวดเร็ว จะเห็นได้ว่าแม้ว่าท่านจะไม่มีจิตตะในการเรียนไม่รู้สึกรู้สึกสนุกกับการเรียน แต่ท่านก็ได้ละทิ้ง
หน้าที่ในการเรียนของท่าน ท่านปฏิบัติหน้าที่ต่อการเรียนของท่านจนสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี

เพราะท่านใช้เวลาทั้งหมดไปกับการเรียนนักธรรมและการเทศน์ ท่านบวชได้ไม่กี่วันก็ขึ้นเทศน์ และมีคนสนใจฟังกันมากจนเป็นที่ล่ำลือว่าเทศน์แปลกไม่เหมือนพระรูปอื่น ด้วยรูปแบบครึ่งสมัยใหม่สมัยเก่า ต่อมาถึงก็มีคนฟังจำนวนมากโดยมาจากทุกวัดในละแวกนั้น

3.1 การศึกษาและปฏิบัติธรรม

พรรษาแรกที่บวชนั้นท่านนั่งทำงานจนเป็นโรคกระษัยหรือที่ปัจจุบันเรียกว่าโรคไต เพราะเอาแต่นั่งเขียนนั่งอ่าน ซ้อมแต่งกระทู้ เข้าเย็นก็นั่งทำวัตรอีกหลายชั่วโมง แล้วไปเรียนนักธรรมก็นั่งอีก จนไตทำงานผิดปกติ และได้อาศัยการรักษาโดยธรรมชาติ เช่น การเหยียบ และต้มยาแผนโบราณ พวกขี้เหล็กกันเฒ่า แสมสาร สักหม้อสองหม้อ จนหายเป็นปกติ ส่วนภารกิจอื่นบางครั้งที่ต้องทำการก่อสร้างศาลา ต้องช่วยกันกับชาวบ้านไปหาไม้จากเขตป่ามาแปรรูปเพื่อทำสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ นอกจากนั้นท่านได้ออกหนังสือพิมพ์เดือนรายตามสบายเกือบทุกวัน ทำเพื่อความสนุก เป็นกระดาษฟู ลสแก่บ 2 คู่ เขียนก่อนทำวัตรค่ำ เอามาให้พระด้วยกันอ่าน อ่านแล้วก็วิพากษ์วิจารณ์หัวเราะกัน ส่วนใหญ่เป็นเรื่องขวนหัวบางครั้งก็เป็นสารคดีบ้าง โดยท่านเล่าว่า

“เรารู้สึกว่ามันสนุกดี มีรสชาติเราทำอะไรก็ได้ที่เราอยากทำ มันไม่มีโอกาสอื่นที่จะทำได้ นอกจากทำในวัด มีพระยีสืบกว่าองค์ในพรรษา ให้พระทั้งหลายได้อ่าน ได้หัวเราะกันเป็นหนังสือขวนหัว ตอนที่เขียนสารคดีอะไรบ้างนั้นใส่เพื่อให้อ่านเต็มหน้า” (พุทธทาสภิกขุ. 2528 : 75)

เมื่อถึงกำหนดที่จะสึก ตามที่ตั้งใจไว้ว่าจะบวชสามเดือนให้โยมแม่ แต่ด้วยความเพลิดเพลिनกับชีวิตนักบวช จนยังไม่คิดที่จะสึก ประจวบกับน้องชายคือนายธรรมทาส พานิช อยู่ในช่วงปิดภาคเรียน ได้มาอยู่ที่บ้านและไม่กลับไปเรียนต่อ ทำให้มีคนรับผิดชอบงานที่บ้าน ท่านจึงตัดความกังวลทางบ้านไปได้อีกเปลาะ เมื่อไม่สึกในพรรษาที่สอง จึงเรียนนักธรรมโทต่อ เมื่อสอบนักธรรมโทได้ไม่นานก็เดินทางเข้าเรียนต่อที่กรุงเทพฯ เพื่อเป็นเกียรติแก่วงศ์ตระกูล ตามความตั้งใจของอาเลี้ยง ก่อนเข้าเรียนที่กรุงเทพฯ นั้น คิดว่าเป็นแหล่งศึกษาที่ดี และคิดว่าคนที่ได้เปรียญเก้าเป็นพระอรหันต์ และมีมากเต็มทั้งกรุงเทพฯ แต่พอมาเรียนจริงๆ พบว่า เปรียญมันไม่มีความหมายอะไรนักเริ่มเบื่อหน่ายอยากสึก พระเถระไม่ค่อยมีวินัย ผิดกับครั้งที่บวชเรียนในบ้านนอกเมื่อไปกรุงเทพฯ และเห็นว่าสิ่งที่ไม่ถูกต้อง และรู้สึกที่ตัวเองก็ซึกจะเป็นไปกับเขาด้วย อยู่ได้ไม่กี่เดือนก็ขอลากลับเพื่อสึก แต่เมื่อมาถึงพุมเรียง เป็นเวลาจวนเข้าพรรษาพอดี จึงมีคนทักท้วงว่าไม่เหมาะสม ถ้าสึกตอนนั้นจะน่าเกลียดรอค่อยสึกเมื่อออกพรรษาแล้ว แต่เมื่อออกพรรษาก็รู้สึกเฉยๆ ไป จากนั้นก็เรียนนักธรรมเอกโดยอ่านหนังสือเอง เนื่องจากเบื่อโรงเรียน เบื่อผู้สอน ไม่เชื่อว่าผู้สอนมีความรู้จริง และเบื่อการเดินทาง และเมื่อไปสอบก็สามารถสอบได้ จากนั้นก็ได้เป็นครูสอนนักธรรมที่วัดพระบรมธาตุไชยาราชวรวิหาร 1 ปี (พุทธทาสภิกขุ. 2528 : 89-91)

ในพระราชที่ 5 นี้เองที่ท่านไม่คิดถึงเรื่องลาสิกขา ท่านจึงเดินทางเข้ากรุงเทพฯ อีกครั้งตามคำเชื้อเชิญของพระครูชยาภิวดี ซึ่งเป็นญาติฝ่ายโยมชาย ครั้งนี้ท่านพุทธทาสตั้งใจจะเรียนเพื่อจะเอาความรู้ภาษาบาลี เพื่อให้สามารถแปลภาษาบาลีได้ ท่านพักอยู่ที่วัดปทุมคงคาในปี พ.ศ. 2473 แต่ท่านไม่สนุกกับการเรียนบาลีนัก เนื่องจากการสอนที่อึดอาดเนื่องจากผู้เรียนมีพื้นฐานที่แตกต่างกัน ท่านจึงไม่รู้สึกรู้สึกไม่สนุกเพราะว่าไม่ทันใจ ท่านจึงขอเรียนกับท่านพระครูชยาภิวดีในเวลากลางคืน จนสามารถสอบ เปรียญธรรมสามประโยคได้ (พุทธทาสภิกขุ. 2528 : 94-100)

3.2 จุดเปลี่ยนในชีวิต

เมื่อจบ เปรียญธรรม ๓ เริ่มเรียน เปรียญธรรม ๔ ก็เริ่มไม่เห็นด้วยตามที่ครูสอน เริ่มเรียนไม่สนุก กอปรกับเห็นพระ “ตกอยู่ในยุคมัวเมาลาภสักการะ” สนใจสังคมกับคนรวย หวังลาภสักการะ ไม่สนใจธรรมะธัมโม ไม่สนใจการศึกษา ความก้าวหน้า เว้นแต่จะทำให้ผลเป็นลาภสักการะ (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 25) ดังที่ท่านได้เขียนจดหมายถึงนายธรรมทาส พานิช มีเนื้อความว่า

“การมาบ้านของฉันทันยังบอกไม่ได้ในเวลานี้ให้แน่นอนนักคือฉันทันได้เปลี่ยนความเห็นจากเดิมอย่างเด็ดขาด แน่ใจลงไปแล้ว เนื่องแต่เป็นโชคที่ฉันทันได้พบคัมภีร์ดีๆ พอที่ฉันทันจะตัดสินใจได้อย่างเด็ดขาด ฉันทันจะออกจากกรุงเทพฯ ซึ่งฉันทันคิดว่าควรอยู่ เป็นการออกครั้งสุดท้าย และตั้งใจจะไปหาที่สงัดปราศจากการรบกวนทั้งภายนอกและภายในสักแห่งหนึ่ง เพื่อสอบสวนค้นคว้าวิชาธรรมะที่ได้เรียนมาแล้ว จะได้เพิ่มเข้าใหม่ เมื่อเรียนบร้อย เป็นการฟื้นความจำและได้หลักธรรมที่จะเชื่อว่าการค้นคว้าของฉันทันไม่ผิดทางแล้ว ก็จะมีทั้งตำราที่ฉันทันเคยรักและชอบหิวมาแล้วโดยไม่เหลือเลย มีชีวิตอย่างปลอดโปร่งเป็นอิสระที่สุดเพื่อค้นหาความบริสุทธิ์และความจริงต่อไปและไม่แน่ว่าจะอยู่ที่ไหน หากว่าค้นลำพังเองไม่พบแม้แต่เบื้องต้นแล้ว จึงคิดว่าจะไปสมาคมกับพวกที่อาจเป็นเหตุผลแห่งการค้นคว้า เช่น พวกโยคีในอินเดีย ตามที่คิดไว้ บัดนี้”

“เรากำลังรออยู่ว่า จะได้ที่สงัดที่ไหนอาศัยสักชั่วคราว เพื่อจัดการกับตำราสัก 5-6 เดือน... ฉันทันมีโชคดี ซึ่งดีจนฉันทันรู้สึกว่ามีค่ามาก คือได้เพื่อนคนหนึ่งซึ่งมีความรู้สึกเกี่ยวกับชีวิตเหมือนกัน ตรงกันโดยมิได้แนะนำชี้แจงแก่กันและกันเลย เราต่างมีเข็มมุ่งหมายอย่างเดียวกันในกิจการข้างหน้า และเวลานี้มีฐานะทางกายใจเหมือนกันทุกอย่าง และถ้ายังโชคดีขึ้นไปอีกเราอาจจะได้ทำร่วมกันก็ได้”

“เราตกลงใจกันแน่นอนแล้วว่า กรุงเทพฯ ๗ มิใช่เป็นที่ที่จะพบความบริสุทธิ์ เราถลำเข้าเรียนปริยัติธรรมทางเจ็ดด้วยศศกดิ์ เป็นผลดีที่เราารู้สึกตัวว่าเป็นการก้าวผิดไปก้าวหนึ่ง หากรู้ไม่ทันก็จะต้องก้าวผิดไปอีกหลายก้าว และยากที่จะถอนออกได้เหมือนบางคนจากการรู้ตัวว่าก้าวผิดนั่นเอง ทำให้บ่นเงื่อนว่าทำอย่างไรเราจะก้าวถูกต้องด้วย”

“เรายังพบอีกว่าการเป็นห่วงญาติพี่น้อง เพื่อนและศิษย์เป็นการทำลายความสำเร็จแห่งการค้นหาคำสุขและความบริสุทธิ์ ซึ่งเราตั้งใจพยายามจะหามาให้แก่พ่อแม่พี่น้องที่เรา กำลังเป็นห่วงอยู่

นั่นเอง ขึ้นเป็นดังนี้ เราคงตายเสียก่อนเป็นแน่ เราจะทำตามอย่างพระพุทธเจ้า ตามคำบอกเล่าของพระองค์เองว่า พระองค์ออกค้นหาความบริสุทธิ์ ทั้งขณะที่พ่อแม่พี่น้องน้ำตาเต็มหน้า เพราะไม่อยากให้จากไป (ในบาลีแต่ยังไม่พบ การหนีออกบวช) การที่เราปลงตกเช่นนี้ เป็นการทำให้เราฟรีขึ้นอีกเปลาะหนึ่ง และหวังว่าพ่อแม่พี่น้องของเรา คงจะปลงตกเช่นเดียวกัน แม้บางทีเราจะต้องจากจนไม่อาจพบกันอีกเลยก็ได้...”

“เรื่องของฉัน บัดนี้ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ลัทธิเกลียดต่อลัชชีหรือเกลียดกรุงเพทฯ ได้แผ่ออกไปได้มากกว่าคนหนึ่งคนกลายเป็นสองคนแล้วถึงสามคน และยังมีต่อไปอีกตามลำดับ ฉันแปลกใจที่สุดเพราะไม่เคยเชื่อเลยว่าจะมีคนเชื่อและยอมทำตาม...เขากลับความเห็นได้อย่างเด็ดขาดยอมสละเป็นลำดับ เช่นครั้งแรกไม่กลัวอาจารย์จะโกรธ ครั้งที่สองไม่กลัวพ่อแม่เสียใจ ผลที่สุดไม่กลัวตาย ขอแต่ให้ได้ดำเนินการไปในทางที่บริสุทธิ์...รู้แต่เพียงว่าที่เป็นมาแล้วและกำลังเป็นอยู่ ไม่เป็นทางที่จะพบพระพุทธเจ้าได้เท่านั้น...”

“...ฉันก็มีแต่ด้านไม่รู้ว่าจะไปขออาศัยสถานที่ไหน เพื่อการศึกษาของเราจึงจะเหมาะสมนอกจากบ้านเราเองและไม่มีที่ไหนนอกจากบ้านเราที่พุมเรียง ก่อนที่อื่น จึงจำเป็นต้องขอความช่วยเหลือรอบกวนในบางอย่าง คือต้องมีผู้ช่วยให้ได้โอกาสเรียนมากที่สุด และใคร ๆ จงถือเสียว่าฉันไม่ได้กลับออกมาพักอยู่ที่พุมเรียงเลย การกินอยู่ขอรอบกวนให้มีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมสักเล็กน้อย คือถ้าไม่อย่างอื่น ข้าวที่ใส่บาตรจะคลุกน้ำปลาสดก็จะได้ ลูกศิษย์ของพระพุทธเจ้าจะไม่รอบกวนอย่างอื่นอีกเลย ฉันเป็นผู้พิสูจน์ให้เห็นว่า พระอรหันต์แทบทั้งหมดมีชีวิตอยู่ด้วยข้าวสุกที่หุงด้วยปลายข้าวสารหัก และราดน้ำส้มหรือน้ำผักดองนิดหน่อยเท่านั้น และเราลองกินอยู่เดี๋ยวนี้ รู้สึกไม่มีการขัดข้องเลยที่จะกินต่อไป...” (พุทธทาสภิกขุ. 2528 : 106-108)

สาเหตุที่เขียนจดหมายฉบับนี้ ท่านได้อธิบายตอนหลังว่าการเรียนรู้พุทธศาสนานั้น อาศัยความรู้ภาษาบาลีแต่เพียงอย่างเดียวคงไม่ได้ มันต้องอาศัยความนึกคิด การใช้เหตุผลอย่างพระไตรปิฎกก็คือเอาตามตัวนั้นไม่ได้ ต้องเก็บเฉพาะใจความบางอัน บางอันน่าจะฉีกทิ้งด้วยซ้ำไป และท่านได้อธิบายเพิ่มเติมว่า

“เพราะมาพบข้อเท็จจริงอันใหม่ว่าเท่าที่มีอยู่หรือใช้กันอยู่นั้น ไม่ถูกใจเราและเชื่อว่าคนอื่นก็รู้สึกเหมือนกัน มันอาศัยเป็นหลักโดยแท้จริงไม่ได้จึงต้องยกเรื่องขึ้นมาใหม่ ในเรื่องการแปลข้อความในบาลี ความคิดจึงเกิดขึ้นมาใหม่ ถึงกับต้องแต่งหนังสือเรื่องตามรอยพระอรหันต์ ...ข้อนี้แหละทำให้ต้องมาติดต่องอยู่กับหนังสือในยุคต่อมา” (พุทธทาสภิกขุ. 2528 : 117)

สำหรับคำถามที่ผู้สัมภาษณ์พยายามถามท่านว่าเพราะเหตุใด คนหนุ่มคนหนึ่งที่เป็นคนธรรมดาที่เกิดอุตมคติ อยากรู้อุทิศตัวเพื่อพระศาสนา ท่านตอบว่า “ไม่มีอะไรมากนอกจากต้องการรู้พื้นและ

ส่งเสริมพระพุทธศาสนาให้กลับสู่สภาพเดิมและไม่ได้ทำอะไรมากมาย แต่คนเขามาให้ความสนใจกันเอง ที่จริงก็ได้ตั้งใจอะไรมากนักเพียงรื้อฟื้นพุทธศาสนาสู่สภาพเดิมก็พอแล้ว” (พุทธทาสภิกขุ. 2528 : 138)

การศึกษาประวัติของท่านทำให้เราเห็นว่าด้วยความมุ่งมั่นที่จะค้นพบอะไรบางอย่างจากความรู้อันสูงส่งทางพุทธศาสนาทำให้ท่านแท้จริงในที่สุด และเห็นว่าควรเผยแพร่ความรู้นี้ เพื่อให้ผู้อื่นเข้าใจโลกและความจริงอย่างถูกต้อง เพื่อเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต และสร้างสังคมแห่งสันติให้เกิดขึ้น

กำเนิดพุทธทาส

พระมหาเงื่อม เข้ามาอยู่ที่วัดร้างตระพังจิก ตั้งอยู่ในเขตตำบลพุมเรียง อำเภอไชยา เมื่อวันที่ 12 พฤษภาคม พ.ศ. 2475 พอถึงเดือนสิงหาคม ท่านเริ่มทยอยเขียนหนังสือ **ตามรอยพระอรหันต์** โดยเริ่มคำประณมพจน์ และประกาศใช้นาม “พุทธทาส”

ข้าพเจ้ามอบชีวิตและร่างกายนี้ถวายแด่พระพุทธเจ้า

ข้าพเจ้าเป็นทาสของพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้าเป็นนายของข้าพเจ้า

เพราะเหตุดังว่ามานี้

ข้าพเจ้าจึงชื่อว่า **พุทธทาส**

นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา จวบจนถึงปัจจุบันท่านพุทธทาสภิกขุได้รับใช้พระพุทธเจ้าในการเผยแผ่พุทธศาสนา ท่านกล่าวว่าทุกคนสามารถเป็นพุทธทาสได้ ถ้าเขาต้องการโดยบริสุทธิ์ใจ ด้วยการรับใช้ในการเผยแผ่พุทธศาสนา ด้วยการทำตัวอย่างในการปฏิบัติให้ดู มีความสุขให้ดู จนผู้อื่นพากันทำตาม

1. ความหมายของ “พุทธทาส”

พุทธทาส แปลว่า ผู้รับใช้พระพุทธรูปอย่างถวายชีวิต รับใช้ด้วยการกระทำ ให้เกิดความถูกต้อง ทั้งในส่วนปริยัติและปฏิบัติ ให้เกิดผลเป็นปฏิเวธที่แท้จริง ให้เพื่อนมนุษย์ รู้ธรรมะ มีธรรมะ ใช้ธรรมะ ได้รับผลธรรมะ มีชีวิตที่เยือกเย็นเป็นนิพพานกัน ที่นี่และเดี๋ยวนี้ ตามสัดส่วนแห่งสติปัญญา ความสามารถแห่งตน และทำให้ธรรมะกลายเป็นสิ่งที่มีในชีวิตประจำวันของมหาชนทุกชั้น (ธรรมบรรยาย ณ สวนโมกขพลาราม 30 เมษายน 2531 **พุทธศาสนา** 67 (2) 2542) อ้างถึงในจังหวัดสุราษฎร์ธานี. 2549 : 19) พุทธทาสมีความหมายได้สองนัย คือ โดยรูปธรรมและโดยนามธรรม

โดยรูปธรรม พุทธทาส หมายถึง บุคคลผู้เสียสละอุทิศชีวิตเพื่อรับใช้องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเพื่อเผยแผ่ธรรมะของพระพุทธองค์ให้กว้างขวางไพศาลในหมู่มวลมนุษยชาติตามพุทธประสงค์

โดยนามธรรม หมายถึง การน้อมใจลงเป็นทาสของพระผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน เป็นทาสด้วยการปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอนของพระบรมศาสดาผู้ประเสริฐพระองค์นั้น

ที่มาของชื่อ “พุทธทาส” นั้นมาจากความตั้งใจที่จะรับใช้พระพุทธศาสนา จะทำงานเผยแผ่พระพุทธศาสนารับใช้พระศาสดาให้สมกับเป็นพระสาวก ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “เราเกิดความรู้สึกที่จะรับใช้พระศาสนาขึ้นมา โดยที่เราเริ่มเข้าใจพระพุทธเจ้า และเริ่มเข้าใจพุทธศาสนาว่าเป็นสิ่งที่มีประโยชน์สูงสุดสำหรับมนุษย์ แต่แล้วมันก็ไม่ค่อยจะได้รู้จักกัน ฉะนั้นจึงอุทิศตั้งใจว่า เราจะทำงานเผยแผ่พระพุทธศาสนาอย่างกับว่ารับใช้พระพุทธรูปให้สมกับหน้าที่ของพระสาวก ที่นี้ทุกเย็นไม่ว่าวัดไหนเขาก็สวดทำวัตรเย็น ในบททำวัตรเย็นมันก็มีคำชัดเลยว่า “ข้าพเจ้าเป็นทาสของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าเป็นนาย มีอิสระเหนือข้าพเจ้า ข้าพเจ้ามอบกายถวายชีวิตนี้แด่พระพุทธเจ้า” มันก็ยิ่งรูปกันกับเราที่ตั้งใจอยู่ว่าจะรับใช้พระพุทธเจ้าในฐานะที่เป็นทาส จึงสมกับที่เรียกตัวเองว่า “พุทธทาส” ...พุทธทาสเกิดขึ้นจากความรู้สึกว่าไม่มีอะไรดีกว่า ชีวิตของเราจะอยู่ต่อไปอีกกี่ปีก็ตามใจ ถ้าจะใช้ให้เป็นประโยชน์ที่สุด และสูงส่งก็ควรทำงานนี้ คือรับใช้พระพุทธเจ้า ด้วยการทำให้พุทธศาสนาแพร่หลายไป มีประโยชน์แก่คนทุกคนในโลกก็แล้วกัน แล้วอาจมาคิดด้วยความบริสุทธิ์ใจว่า พุทธบริษัททุกคนเป็นพุทธทาสอยู่แล้วในตัว ไม่ใช่แค่เรา แต่เขาทำงานอย่างพุทธทาสอยู่แล้วทุกคน ช่วยรักษาบำรุงเผยแผ่พระพุทธศาสนา ฉะนั้นเราก็ไม่ยกตัว ไม่อวดดี ไม่จองหองพองขนว่าเป็นพุทธทาสแต่เราคนเดียวเท่านั้น (สวนอุคคมมูลนิธิ. 2525 : 41)

ท่านพุทธทาสมีปณิธานในการทำงานของท่านอยู่สามประการ ดังที่รู้จักกันในนามปณิธาน ๓ ประการ ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ปณิธานแห่งชีวิตของข้าพเจ้ามีอยู่สามข้อ คือ
ให้พุทธศาสนิกหรือศาสนิกแห่งศาสนาใดก็ตาม
เข้าถึงความหมายอันลึกซึ้งที่สุดแห่งศาสนาของตน หนึ่ง
ทำความเข้าใจอันดีระหว่างศาสนา หนึ่ง
ตั้งเพื่อนมนุษย์ให้ออกมาเสียจากวัตถุนิยม หนึ่ง
และข้าพเจ้าได้พยายามเพื่อความสมบูรณ์แห่งปณิธานเหล่านี้อยู่ตลอดเวลา

สวนโมกขพลาราม

สวนโมกขพลารามสร้างขึ้นจากหลักการพื้นฐานที่ต้องการให้สิ่งแวดล้อมและวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์เรียบง่าย ใกล้ชิดธรรมชาติ คล้ายกับความเป็นอยู่ของพระสงฆ์ในครั้งพุทธกาลให้มากที่สุด แต่ไม่ใช่ทำอย่างงมงายตายตัว กล่าวคือได้ทำอย่างศึกษาทดลองเช่นเดียวกับการค้นคว้าทดลองทางวิทยาศาสตร์ เป็นวิทยาศาสตร์ที่เล่นกับปัญหาทางจิตใจของมนุษย์อย่างถึงรากที่สุด สวนโมกข์จึงเป็นสถานที่ที่ให้ความสะดวกในการเป็นเกลอกับธรรมชาติทั้งฝ่ายจิตและฝ่ายวัตถุ เพื่อการศึกษาธรรมชาติโดยตรง เพื่อการรู้จักกฎของธรรมชาติ และเพื่อการชิมรสธรรมชาติจนรู้จักธรรมชาติ ซึ่งล้วนแต่ช่วยให้เข้าใจธรรมะได้โดยง่าย

การก่อตั้งสวนโมกขพลาราม

สวนโมกขพลาราม หรือที่เรียกสั้น ๆ ว่า สวนโมกข์ ก่อตั้งเมื่อวันที่ 12 พฤษภาคม พ.ศ. 2475 โดยมีเป้าหมายที่จะใช้บริเวณป่าอันสงบวิเวกให้เป็นสถานที่ศึกษา ปฏิบัติ และเผยแผ่หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา (จังหวัดสุราษฎร์ธานี. 2549 : 13) การก่อตั้งสวนโมกข์มีเป้าหมายเพื่อปรับปรุงรูปแบบการสอนพุทธศาสนาที่สอนกันอยู่ในสมัยนั้นให้กลับไปหาของเดิม โดยศึกษาว่าของเดิมปฏิบัติดีปฏิบัติชอบอย่างไร กล่าวคือท่านพุทธทาสมีความตั้งใจที่จะรื้อฟื้นพระพุทธศาสนาสู่สภาพเดิม ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

“การมาตั้งสวนโมกข์มันไม่มีอะไรมากมายถึงขนาดนั้น เราเพียงแต่มองเห็นว่ามันควรจะปรับปรุง แล้วเราก็มองเห็นว่า มันไม่ต้องปรับปรุงอะไรมากมาย เพียงแต่กลับไปหาของเดิมว่าปฏิบัติดีปฏิบัติชอบอย่างไร เราไม่ได้คิดมากมายว่าจะให้เป็นเรื่องของประเทศชาติ มันเป็นเรื่องส่วนตัวมากกว่า เพราะไม่ได้ทำอะไรมากไปกว่าเรื่องส่วนตัว แล้วที่มันเหลือออกไปนิดหน่อย จนถึงคนอื่นสนใจ ก็เป็นเรื่องที่ไม่มากมายอะไรนัก (พุทธทาส สวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 29 p:134)

“ในปลายปี พ.ศ. 2574 ระหว่างที่ฉันศึกษาอยู่ในกรุงเทพฯ ได้มีการติดต่อกับนายธรรมทาสพานิช โดยจดหมายอยู่เสมอในเรื่องที่เกี่ยวกับการจัดการส่งเสริมปฏิบัติธรรมตามความสามารถในที่สุดในตอนจะสิ้นปีนั้นเอง เราได้ตกลงกันถึงเรื่องจะจัดสร้างสถานที่ส่งเสริมการปฏิบัติธรรมโดยเฉพาะขึ้นสักแห่งหนึ่ง เพื่อความสะดวกแก่ภิกษุสามเณรผู้ใคร่ในทางนี้ ซึ่งรวมทั้งตัวเองด้วย โดยหวังว่าข้อนั้นจะเป็นการช่วยกันส่งเสริมความรุ่งเรืองของพุทธศาสนาในยุคซึ่งเราสมมติกันว่าเป็นกิ่งพุทธกาลส่วนหนึ่งด้วย เมื่อไม่มีที่ใดที่เหมาะสมสำหรับพวกเราจะจัดทำยิ่งไปกว่าที่ไชยา เราต้องตกลงกันว่าจำเป็นที่เราจะต้องจัดสร้างขึ้นที่นี้ ทั้ง ๆ ที่ไชยาไม่มีถ้ำ ภูเขาที่งดงามตามธรรมชาติเลย และเพราะเรามีกำลังน้อยเราจะทำน้อย ๆ เพื่อผู้มีกำลังหนักเห็นตัวอย่างแล้วเกิดพอใจก็จะจัดทำบ้างให้แพร่หลายสืบไป หรืออย่างน้อยที่สุด การกระทำของเราอาจเป็นเครื่องสะดุดตาสะกิดใจให้เพื่อนพุทธบริษัทเกิดสนใจในการส่งเสริมการปฏิบัติธรรม หรือรักการปฏิบัติด้วยตนเองขึ้นมาบ้างไม่มากนักน้อยเราทำตนเป็นเพียงผู้ปลุกเร้าความสนใจกันนั้นว่าได้บุญกุศลเหลือหลายแล้ว เมื่อตกลงกันดังนี้ ฉันก็ออกเดินทางจากกรุงเทพฯ ในตอนจะสิ้นปี พ.ศ. 2474 นั้นเอง”

เมื่อมีเป้าหมายในการทำงานแล้ว ท่านพุทธทาสร่วมกับคณะธรรมทาน ก็วางแผนเพื่อหาสถานที่ที่ใช้ปฏิบัติงาน โดยได้กล่าวถึงไว้ดังนี้ “พอเราลงมาจากกรุงเทพฯ (ปลายปี 2474) ก็มาพักอยู่ในโบสถ์วัดใหม่พุ่มเรียง แล้วก็เริ่ม หาที่ที่เหมาะสม โดยมีคณะอุบาสกธรรมทาน 4-5 คน (ประกอบด้วย นายเที่ยง จันทเวช นายดาว ใจสะอาด นายฉั่ว วรรณกลัด นายเนิน วงศ์วานิช และนายกวย กิวไม้แดง เป็นต้น) เป็นคนออกไปสำรวจ ไม่นานนัก สักเดือนกว่า ๆ จึงตกลงกันว่า จะใช้วัดร้างชื่อตระพังจิก” (พุทธทาส สวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 30 P:144) “... ซึ่งชาวคณะฯ ได้รับที่จะให้ความช่วยเหลือตามกำลังความสามารถ ทั้ง ๆ ที่ยังไม่ค่อยเข้าใจในจุดหมายนั้นมากนัก หลังจากได้ออกเที่ยวตรวจดูสถานที่ต่างๆ ที่เห็นเหมาะแก่การจัดเป็นสถานค้ำค้ำวิชาธรรมหลายแห่งแล้ว

ก็ตกลงเลือกเอาวัดตระพังจิก ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของหมู่บ้านพุมเรียง เป็นวัดร้างมานานจนเป็นป่าทึบ เหลืออยู่แต่ซากโบสถ์และพระพุทธรูปเก่าๆ องค์หนึ่งเท่านั้น เมื่อช่วยกันทำที่พักเล็ก ๆ ติดกับโบสถ์เสร็จเรียบร้อยแล้วท่านพุทธทาสภิกขุก็เข้าไปอยู่ และให้ชื่อเสียใหม่ว่า “สวนโมกขพลาราม” แปลว่า “อารามที่ทำให้เกิดกำลังใจในการพันทุกข์” โดยมีที่มาคือ

“เราว่าไปคนเดียว คิด คิด คิดไปตามไอ้หลักเกณฑ์ หรือตามถ้อยคำที่มีใช้อยู่ และเพื่อขบขันบ้าง เรามันมีนิสัยฮิวเมอริสท์อยู่บ้าง พลุกที่ว่ามันมีต้นไม้และต้นพลาที่สวนโมกข์เท่านั้น เอาโมกข์กับพลามาต่อกันเข้า มันก็ได้ความเต็มว่า “กำลังแห่งการหลุดพ้น” ส่วนคำว่าอาราม แปลว่า รมรื่น ที่รื่นรมณ์ เมื่อมันพลุกอย่างนี้มันก็ออกมาจริงจัง ตรงกับความหมายแท้จริงของธรรมะ มีความหลุดพ้นเป็นวัตถุประสงค์ที่พึงประสงค์ จึงเกิดวัตถุนิตที่ส่งเสริมให้เกิดความหลุดพ้น เรียกว่า โมกขพลาราม เป็นชื่อสำนักป่าที่จัดขึ้นเพื่อส่งเสริมวิปัสสนาธุระ (พุทธทาส สวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 12 P:155)

ท่านได้บันทึกเกี่ยวกับสวนโมกขพลารามแห่งนี้ไว้ว่า

“ฉันพักอยู่ในวัดใหม่พุมเรียง อันเป็นวัดที่เคยอยู่มาแต่แรก ราวเดือนเศษก็หาสถานที่ได้ชนิดที่ในถิ่นนั้นจะหาให้ดีกว่านั้นไม่ได้แล้ว พวกเราที่เป็นมิตรสหายสี่ห้าคนด้วยกันไปช่วยกันจัดทำที่พักกว่าฉันจะได้ย้ายไปอยู่ที่นั่นก็ตรกราวเดือนพฤษภาคม ซึ่งฉันจำได้แต่เพียงว่าดูเหมือนจะเป็นวันที่ 12 ต่อมาในเดือนมิถุนายน ประเทศไทยก็เปลี่ยนแปลงการปกครอง เพราะฉะนั้นปฏิทินของสวนโมกขพลารามจึงเป็นสิ่งที่จะจดจำได้ง่ายที่สุดโดยแฝงไว้ในประโยคสั้น ๆ ว่า “ปีเดียวกับการเปลี่ยนแปลงการปกครอง” ข้อนี้พวกเราถือว่ามันเป็นนิมิตแห่งการเปลี่ยนยุคใหม่ เพื่อการแก้ไขสิ่งต่างๆ ให้ดีขึ้นเท่าที่เราจะพึงทำได้” ท่านพุทธทาสแต่งคำกลอนเกี่ยวกับสวนโมกขพลารามไว้ดังนี้

สวนโมกข์

สวนชื่อโมกข์	ภาษาโลก	ว่าหลุด-เกลี้ยง
คือ รูป-รส-	กลิ่น-เสียง	สิ้นทั้งหลาย
ทั้งสัมผัส	ผิวหนัง	ทางใจ-กาย
ไม่ทำร้าย	ไม่รบกวน	ไม่เผาผลาญ
ธรรมชาติ	ในสวนโมกข์	เข้าโยกใจ
จน “ตัวกู”	น้อยใหญ่	ไม่ปฏิเสธ
จิตเยือกเย็น	ผ่องใส	คล้ายคนละคน
สุขใจจน	บอกไม่ได้	ว่าคล้ายอะไร
จิตว่างจน	ไต่ยิน	ก้อนหินพูด

ร้องพิสูจน์	“ไม่มีสิ่ง	นำหลงไหล ;
จงหยุดเย็น	กันเสียบ้าง	อย่างหินง!
ถ้าหากไม่	มีนรก	มาหมกคลุมฯ
หมายเหตุ		
ผู้ใดใคร	นั่งลงใน	สวนโมกข์แล้ว
ยังไม่แคล้ว	หงุดหงิด	จิตยังกุ่ม
รีบไปหา	หมอประสาท	ช่วยคาดคুম
แล้วค่อยมา	ชุมนุมกลุ่ม	“โมกข์” แลฯ

2. เจตนารมณ์ของสวนโมกข์

“เจตนารมณ์ที่ตั้งไว้ 3 ข้อ การค้นคว้าพระไตรปิฎก (ปริยัติ) การตามรอยพระอรหันต์ (ปฏิบัติ) การเผยแผ่ความรู้ธรรมะชั้นลึก มันก็ค่อย ๆ หนักไปทางการเผยแผ่มากกว่า เพราะมันทำง่ายหาคนที่สนใจร่วมกันง่ายกว่า เรื่องปริยัติก็ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอะไรขึ้นมาพอสมควรเหมือนกัน การใช้วิธีพูดเสียใหม่ คำแปลใหม่ หรือเรื่องที่เขาไม่ค่อยอยากให้เอามาสอน เช่น กาลามสูตร มันเป็นเรื่องจำเป็นแก่สังคม เราก็อยากให้เรื่องอย่างนี้ออกมาตีแผ่ เพราะมันเป็นเรื่องชำระ ขุดเกลาให้ถูกต้อง เรื่อง อนัตตา สุญญตา โดยเฉพาะอิทัปปัจจตา เราเข็นออกมาสู่ความสนใจของประชาชน ในฐานะเป็นหัวใจของพุทธศาสนา มันก็เป็นปริยัติออกไปก่อน โดยผ่านการเผยแผ่ ยังไม่เป็นการปฏิบัติจนกว่ามันจะค่อย ๆ เลื่อนขึ้นไปเป็นการปฏิบัติ หรือผลอันแท้จริง” (พุทธทาส สวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 31 P:179)

นอกจากนี้ สวนโมกข์ยังเป็นมรดกที่ 6 ของท่านพุทธทาส โดยท่านระบุว่า สวนโมกข์คือสถานที่ให้ความสะดวกในการเป็นเกลอกับธรรมชาติ ทั้งฝ่ายจิตและฝ่ายวัตถุ ควรจัดให้มีกันทุกแห่งหน เพื่อการศึกษาธรรมชาติโดยตรง เพื่อการรู้จักกฎของธรรมชาติ และเพื่อชิมรสของธรรมชาติ จนรู้จักธรรมชาติ ซึ่งล้วนแต่ช่วยให้เข้าใจธรรมะได้ง่าย (มรดกที่ขอฝากไว้. 2541 : 12)

“ตอนหลังมาที่มีการเพิ่มปณิธาน 3 ข้อเข้าไป ว่าจะให้ทุกคนเข้าถึงหัวใจของศาสนาของตน ๆ ให้เกิดความเข้าใจกันระหว่างศาสนา และช่วยกันเข็นโลกให้ออกจากวัตถุนิยม มันแปลกออกไปเป็นการทำให้ก้าวหน้าหรือมีน้ำหนักรวมมากขึ้น พอส่งเสริมปริยัติ ส่งเสริมปฏิบัติได้สำเร็จ คนก็เข้าถึงหัวใจของพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น ความเข้าใจศาสนาของเพื่อนก็จะดีขึ้น ถ้าศาสนามีอิทธิพลในหมู่คนมากขึ้น เขาก็จะพากันออกจากวัตถุนิยมเอง” (พุทธทาส สวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 31 P:179)

3. วัตถุประสงค์ของสวนโมกข์

วัตถุประสงค์เพื่อรื้อฟื้นและส่งเสริมการปฏิบัติธรรม หมายความว่า การปฏิบัติธรรมแบบที่เป็นตัวพุทธศาสนามันหายไป ต้องรื้อฟื้นกลับขึ้นมาให้มีการปฏิบัติชนิดนั้น แล้วถ้ามีขึ้นมาแล้วมันก็ต้องส่งเสริมให้ก้าวหน้าถึงที่สุด นี่พูดแล้วมันก็คล้าย ๆ กับว่า ยกตัวดูหมิ่นผู้อื่น คือเราเห็นว่าการศึกษาศาสนา มันกำลังจะหายไป ก็เลยจัดสวนโมกข์เป็นสถานที่ที่จะเผยแพร่ทั้งหลักปริยัติ คือหลักที่เป็นหลักพระคัมภีร์ให้มันชัดเจนออกมาและให้มันพอด้วย แล้วก็เผยแพร่การปฏิบัติออกไปด้วย นี่มันก็ไม่รู้จะเอาอะไรเป็นแบบฉบับ เพราะมันกำลังไม่มี วิธีปฏิบัติกัมมัฏฐานวิปัสสนามันกำลังไม่มี จึงคิดว่ามันจะต้องถอดออกมาใหม่จากพระบาลี เอาจากพระบาลีโดยตรง จึงลงมือทำงานค้นคว้าพระสูตรที่เป็นหลักปฏิบัติออกมาใหม่ ที่ทำให้เกิดหนังสือชื่อว่า “ตามรอยพระอรหันต์” ขึ้นมา (สวนอศุขมมูลนิธิ. 2525 : 215)

4. วิถีสวนโมกข์

ท่านพุทธทาสมีดำริริเริ่มแนวปฏิบัติของสงฆ์และผู้มาศึกษาปฏิบัติธรรมในสวนโมกข์หลายอย่างแตกต่างจากสถานปฏิบัติธรรมหรือพุทธสถานอื่น ๆ ทั้งนี้เป็นไปเพื่อให้เกิดความเรียบง่ายไม่เป็นภาระต่อตนเองและผู้อื่น เน้นย้ำเฉพาะสิ่งที่เป็นแก่นของการดำเนินชีวิต และการปฏิบัติตนสู่ความเป็นอิสระจากทุกข์ โดยมีหลักที่ถือกันอยู่ในสวนโมกข์ว่าไม่ยินดีต้อนรับคนที่ล้างจานข้าวไม่เป็น กินแล้วต้องให้คนอื่นช่วยล้างจานนั้น เป็นหลักการที่ไม่ขัดกับหลักพุทธศาสนา ไว้คัดเลือกคนที่เหมาะสมสำหรับจะพักอยู่ในวัดเพื่อการปฏิบัติธรรม เพราะมีจิตใจสมคล้อยกับหลักแห่งการไม่เห็นแก่ตัวหรือเอาเปรียบผู้อื่น (พุทธทาสภิกขุ. 2540 : 111) แนวคิดเรียบง่าย เข้าใจง่าย ไม่ยุ่งยาก ท่านพุทธทาสได้ริเริ่มกิจกรรมอื่น ๆ ที่เป็นเอกลักษณ์ของสวนโมกข์ และยังเป็นวาทะช่วยในการจดจำนำไปใช้ได้ง่าย เช่น **กินข้าวจานแมว** คือ การไม่พิถีพิถันเรื่องกิน กินเพื่อให้ร่างกายดำรงอยู่ได้ **อาบน้ำในคู** คือ การไม่ยุ่งยากเรื่องการชำระล้างร่างกาย **เป็นอยู่อย่างทาส** คือ การไม่พูดบ่นปรีปากเมื่อพบความยากลำบาก **เป็นอยู่อย่างตายแล้ว** คือ การไม่ทุกข์ หรือปล่อยจิตใจให้ว่าง (จังหวัดสุราษฎร์ธานี. 2549 : 14-15)

ดังคติพจน์ หรือ Slogan ประจำสวนโมกข์ที่ท่านพุทธทาสระบุไว้ใน มรตกที่ 11 คือ กินข้าวจานแมว อาบน้ำในคู นอนกุฏิเล่าหมู ฟังยุงร้องเพลง ฯลฯ เป็นหลักปฏิบัติเพื่อไม่มีปัญหาทางด้านการเป็นอยู่ฝ่ายวัตถุและเหมาะสมแก่การก้าวหน้าทางจิตใจ โดยหลักธรรมชาตินี้ว่า กินอยู่อย่างต่ำ มุ่งกระทำอย่างสูง นั่นเอง (มรตกที่ขอฝากไว้. 2541 : 17)

และในมรตกที่ 12 ท่านพุทธทาสกล่าวถึงปริญาจากสวนโมกข์ที่ว่า “ตายก่อนตาย” คือ จิตหมดความรู้สึกว่าตัวกูของกู เสียก่อนที่ร่างกายจะตาย เหลืออยู่แต่สติปัญญาบริสุทธิ์ในชีวิต นี่เป็นสิ่งที่มิได้แต่เดี๋ยวนี้ ดังนั้น ตายได้เร็วเท่าไร ก็ยังมีกำไรชีวิตเท่านั้น (มรตกที่ขอฝากไว้. 2541 : 18)

5. สิ่งปลูกสร้างที่สำคัญในสวนโมกขพลาราม วัดธารน้ำไหล

ท่านพุทธทาสกล่าวถึงสิ่งปลูกสร้างในสวนโมกขพลารามไว้ว่า “มาเองทีละเล็กทีละน้อย คนรู้จักมากขึ้น คนละเล็กทีละน้อยมันก็มากขึ้น ไม่เคยออกประกาศเรียไร จะเคยก็ตอนทำโรงหนัง มีศาสน ส่วนตัวออกไปชี้แจงหลักการครั้งเดียว แล้วก็ตอนเทศน์ประจำปี 4-5 ปี ได้ปีละ 2-3 พันบาท สมัยนั้น ก็เรียกว่าเยอะแล้ว และสร้างอะไรในนี้เรามีธรรมเนียมไม่จารึกชื่อ (พุทธทาส สวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 286) สิ่งปลูกสร้างที่สำคัญในสวนโมกข์ มีดังนี้

5.1 โรงมหรสพทางวิญญาน

มหรสพทางวิญญาน เป็นมรดกที่ 9 ของท่านพุทธทาส ท่านกล่าวว่า “มหรสพทางวิญญาน เพื่อความเพลิดเพลินทางวิญญานด้วยรสแห่งธรรมะ เป็นสิ่งจำเป็นต้องมี เพื่อแทนที่มหรสพทางเนื้อหนัง ที่ทำมนุษย์ให้เป็นปีศาจชนิดใดชนิดหนึ่งอยู่ตลอดเวลา มนุษย์ต้องมีความเพลิดเพลิน (Entertainment) เป็นปัจจัยที่ห้าของชีวิต จำเป็นที่จะต้องจัดทำให้ ให้ดี ๆ” (มรดกที่ขอฝากไว้. 2541 : 15) ส่วนความมุ่งหมายในการก่อสร้างโรงมหรสพทางวิญญานนั้น ท่านพุทธทาสกล่าวว่า “เพื่อประหยัดเวลาของแขก ทั้งที่ไปเพื่อศึกษาและไปเยี่ยม ชั่วโมงสองสามชั่วโมงจะทำให้เขาได้รับความรู้ เท่ากับการอ่านธรรมดาที่ใช้เวลาเป็นเดือน ๆ ทีเดียว ทั้งยังจะได้รับความสนุกสนานเพลิดเพลินอย่างยิ่งตลอดเวลาเหล่านั้นด้วย การมีอาคารชนิดนี้จะเหมาะสมและสะดวกในการต่อต้านความเสื่อมศีลธรรมของยุคประมณ และจะทำอะไรได้รวดเร็วสมกับความหมายของยุคนี้ แม้แต่ในการถ่ายทอดความรู้ให้แก่นักกันด้วย เป็นโรงหนังที่เป็นปรปักษ์ศัตรูต่อโรงหนังชนิดที่เป็นภัยแก่ศีลธรรมทั่วไป” (พุทธทาสภิกขุ. 2549 : 89)

ท่านพุทธทาสกล่าวถึงที่มาและการก่อสร้างโรงมหรสพทางวิญญาน ไว้ดังนี้ “ที่สร้างโรงหนังก็ต้องการเขียนภาพสอนธรรมะเป็นเรื่องแรก มันเริ่มคิดตั้งแต่ไปเห็นภาพที่ถ้ำชันตาในอินเดีย แล้วเราก็อยากมีบ้าง ข้างในก็ใช้เป็นที่พักไปด้วย เพื่อไม่ให้เสียประโยชน์ หวังว่าจะสอนกัมมัฏฐานวิปัสสนาก็จะสอนได้ใช้เป็นที่พักธรรม ฉายสไลด์ฉายภาพยนตร์ ...โรงหนังนั้นพันเอกสาตี ปาลกุล ขวนขวายให้มากกว่าเพื่อน เอาคนของกรมทหารสื่อสารมาช่วย เอาหัวหน้าช่างมาเป็นหัวหน้าที่นี่ เราก็จ้างลูกจ้างให้บ้าง ระดมแรงจากชาวบ้านบ้าง คณะครูช่วยมาก ดูเหมือนจะเป็นทั้งอำเภอเวียนกันมา (พุทธทาส สวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 249) ...แล้วคุณสาตียังช่วยประชาสัมพันธ์ทางวิทยุ คนก็ส่งเงินกันมาเรื่อย ๆ ผมออกสาธน์ส่วนตัวเรื่องการสร้างโรงหนังแบบสวนโมกข์ด้วย (3 กรกฎาคม 2508) รวม ๆ กันแล้วคงได้เงินประมาณล้านบาท แต่สร้างของที่มีราคาสองล้านกว่าบาท เพราะไม่ต้องซื้อของในราคาตลาด แล้วคนก็มาช่วยแรงกันมาก ...ดูเหมือนพอทำไปได้สัก 3 ปี ก็เอาภาพหิน

สลักมาติดได้ จึงทำข้างนอกไปพลาง ๆ ภาพข้างในดูเหมือนจะสัก 10 ปี จึงเริ่มเขียนภาพได้ (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 250)

ส่วนภาพเขียนในโรงหนังนั้นท่านพุทธทาสเล่าให้ฟังว่า “คิดมาพลาง ทำมาพลาง เพราะแรก ๆ ยังไม่รู้ว่าจะได้ภาพไหนมา พอตีภาพชุดเซอร์แมนมาก่อน ก็เอาชุดนี้เป็นหลัก เขียนเป็นภาพชุดใหญ่สุด นอกนั้นก็เขียนชุดเบ็ดเตล็ดภาพคำพังเพยไทยอยู่ตามเสาร้อยกว่าภาพเป็นฝีมือคุณโกวิททั้งนั้น (อดีตพระโกวิท เขมานันทะ) ประดิษฐ์คิดเขียนขึ้นตามที่มีอยู่ ไม่ได้มีตัวอย่างที่ไหน เขามีมาก่อนบ้าง แต่เราไม่ชอบ ใช้ไม่ได้ ไม่เข้ากับความคิดของเรา คุณโกวิทเป็นผู้ร่างแบบเป็นผู้ควบคุมการเขียนภาพทั้งหมดในโรงหนังด้วย คุณสุชาติ (พระสุชาติ ปญญาทีโป) ก็ช่วยวาดเสริมอยู่ทุกวันนี้ก็ฝึกมาแต่สมัยนั้น (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 254) ...สิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ในสวนโมกข์ ถ้าไม่นับการสร้างหนังสือแล้ว โรงหนังดูจะเป็นสิ่งที่ให้ประโยชน์มากที่สุดแก่ประชาชนคนมาใช้เป็นที่ศึกษาธรรมะกันมากขึ้นเรื่อย ๆ (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 56)

5.2 โรงปั้นและภาพปั้นชุดพุทธประวัติ

ท่านพุทธทาสกล่าวถึงโรงปั้นและภาพปั้นชุดพุทธประวัติว่า “ภาพปั้นชุดนี้มีนัยหมายนตาเอาไว้ก่อนไปอินเดีย ตั้งแต่อ่านเจอในหนังสือ มันทพิเศษตรงที่เป็นพุทธประวัติที่เขายังไม่มียุโรปเคารพของพระพุทธเจ้า พอไปอินเดียก็ไปถ่ายมาเพิ่มเติม ตอนหลังติดต่อไปทาง British Museum ที่อังกฤษ เขาก็ดีเหลือเกิน ถ่ายรูปมาให้ เราจึงคุยได้ว่าภาพชุดประวัติชุดนี้ของเราสมบูรณ์ที่สุดในโลกมันแสดงถึงความเจริญทางวิชาการสมัยนั้นที่เขาไม่บูชารูปเคารพกัน เขาใช้สัญลักษณ์ ไม่ใช่รูปสำหรับบูชา (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 251) ...บริเวณโรงปั้นแต่ก่อนเป็นป่ารก พอคุณไสว (พระไสว สิวญาโณ) ไปอยู่ก็ค่อย ๆ กลายเป็นโรงปั้น ตอนแรกเป็นสังกะสี ค่อย ๆ ทำต่อมาจนเป็นโรงคอนกรีตถาวรในปัจจุบัน ...ขั้นตอนในการทำ ก็เริ่มจากเขียนภาพขยายจากภาพเล็ก ๆ ให้โตได้ขนาดตามต้องการ เอาไปประกบที่ดินเหนียว ซึ่งทำได้ที่แล้วจึงเริ่มแกะดินเหนียวจนเป็นที่พอใจ แล้วหล่อด้วยปูนพลาสเตอร์เป็นเนกกะตีฟ ต่อจากนั้นก็หล่อออกมาด้วยปูนซีเมนต์เป็นภาพโพลีตีฟที่ใช้ได้ (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 252) ...ตอนเริ่มทำนั้นได้คุณไสวเป็นช่างเขียน ท่านทองสุข (พระทองสุข ฌมวโร) เป็นคนฝีมือละเอียด ภาพสวย ๆ กลม ๆ ฝีมือท่านทองสุขทั้งนั้น นอกจากท่านทองสุขก็มีคุณโกวิท และพระอื่น ๆ รวม 10 องค์ การปั้นภาพกว่าจะเสร็จก็หลายปี เริ่มสร้างโรงหนังในราว 2505 ปลาย 2506 ทำโรงปั้นเสร็จก็ช่วยหามกัน (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 253) ปะติดปะต่อต่อความหลังทุกเรื่องแล้วรู้สึกมันฟลุค มันฟลุคไปหมดทุกเรื่อง ความคิดความนึกมันเกิดขึ้นได้อย่างไร แล้วก็ไปได้บุคคล ได้ปัจจัยอื่น ๆ มาได้อย่างไร มันประหลาด ถ้าเราเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ ก็ต้องบอกว่ามีพระเจ้า หรือเทวบันดาล ไม่งั้นก็ต้องเป็นเรื่องฟลุค จนกระทั่งบัดนี้ คนนั้นทำนั้นคนนั้นทำนี่” (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 254)

5.3 รูปปั้นอวโลกิเตศวร

การที่สวนโมกขพลารามมีรูปปั้นพระอวโลกิเตศวร ซึ่งเป็นความเชื่อในพุทธศาสนา มหายานนั้น ท่านพุทธทาสอธิบายว่า “เราพอใจเรื่องของพระอวโลกิเตศวรมานานแล้ว ตั้งแต่ศึกษา โบราณคดีสมัยศรีวิชัย ประชาชนสมัยศรีวิชัยใช้รูปนี้เป็นที่เคารพทั้งในวัดและในบ้าน ขอแรงให้คุณ โกวิทช่วยปั้นอวโลกิเตศวร 2 ขนาด ขนาดเล็กเอาไปไว้ตามบ้านเรือนได้ ขนาดใหญ่มากคือองค์ที่อยู่ บนเสาสูงกลางสนามหญ้าใกล้โรงฉันนี้ ขนาดเท่าของเดิมนี้ขอลงมาจากพิพิธภัณฑ์สถานไชยาอีก ที่หนึ่ง เขาจำลองมาจากกรุงเทพฯ ซึ่งกรมดำรงท่านมาพบที่วัดพระธาตุไชยา แล้วนำขึ้นไปไว้ที่ กรุงเทพฯ ...องค์ใหญ่ที่คุณโกวิททำนี้อารมณ์ในใบหน้าไม่ถึง 100 เปอร์เซ็นต์ของเดิม ได้สัก 80-90 ใบหน้าของรูปปฏิมานี้จะแสดงอารมณ์ สุขุม เมตตา ปัญญา ชันติ จะดูให้เป็นคนสุทธิคือบริสุทธิ์ทางจิต ก็ได้ จะมองให้เป็นคนยอดทางปัญญาก็ได้ จะมองในทางเมตตาก็ได้ มีความอดทนก็ได้ ถ้ามีได้ครบ 4 อย่างนี้ก็จะเรียกได้ว่าขั้นเยี่ยม ขั้นเลิศ ศิลปินจะต้องเป็นคนที่มีจิตใจดีมาก จิตใจสงบมาก ปกติมาก มีความรู้ทางธรรมสูง และเป็นศิลปินในทางปั้นด้วยจึงจะทำหน้าอย่างนั้นออกมาได้” (พุทธทาส สวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 258)

ท่านพุทธทาสอธิบายความหมายของชื่ออวโลกิเตศวร ดังนี้ “อวโลกิเตศวร แปลว่า ผู้ยิ่งใหญ่ หรือพระเจ้า ผู้คอยสอดส่องดูแลโลก พูดได้ว่าพวกผู้มีปัญญาแห่งนิคายมหายานของสมัยนั้น ได้ ประดิษฐ์คิดขึ้นเพื่อให้ร่างกายของตนมีสิ่งที่ไม่แพ้เปรียบพระอิศวรของฮินดูขึ้นมาบ้าง ก็ต้องแต่งเรื่องให้ มาเหนือเมฆขึ้นบ้าง” (สวนโมกขพลาราม. 2541 : 260) ส่วนการใช้ประโยชน์ของรูปปั้นองค์อวโลกิเตศวรนั้น ท่านพุทธทาสกล่าวว่า “วิธีการใช้ประโยชน์ก็คือตั้งไว้ในที่เห็นได้ง่าย พอคุณเป็นทุกข์อะไรขึ้นมา โกรธอะไรขึ้นมา มองหน้าอวโลกิเตศวรจะหาย เอาไปใช้แบบนี้ ดูหน้าแล้วสบายใจ” (พุทธทาส สวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 258)

5.4 สรรนาพิเอร์

ท่านพุทธทาสกล่าวว่าสรรนาพิเอร์นี้เรียกว่า “อุปกรณ์ของมหรสพทางวิญญาณด้วย” ผู้ที่ขุดสรรนี้คือนายสุจิต พันธุมนาวิน เป็นวิศวกร ไปขอยืมแทริกเตอร์และขุดคนเดียวจนแล้วเสร็จ (พุทธทาส สวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 272) เนื้อร้องของบทกล่อม ลูกที่สรรนาพิเอร์ มีดังนี้

“เอ่อน้องเอ๋ย	มะพร้าวนาพิเอร์
ต้นเดี่ยวโนเน	กลางทะเลซี้ฝั่ง
ฝนตกไม่ต้อง	ฟ้าร้องไม่ถึง
กลางทะเลซี้ฝั่ง	ถึงได้แต่ผู้พันบุญเอ๋ย”

ที่มาของสรรนาพิเอร์นั้นท่านพุทธทาสกล่าวว่า “มันมาจากบทกล่อมลูกของคนปักซีโต้โดยเฉพาะที่ไชยา ที่มีความหมายลึกในทางโลกุตตรธรรม เราได้สร้างสรรนี้เพื่อเป็นที่ระลึกถึงความเอาจรัญ

เอาจึงในทางธรรมของปู่ ย่า ตา ยาย สมัยนั้น ในบทกล่อมลูกประมาณห้าถึงหกขวบปีนี้ มีบทธรรมะสูงสุดในทำนองโลกุตระอยู่สามถึงสี่บท เราเลือกเอาบทนี้มันมีความหมายว่า “นิพพานนั้นอยู่กลางวิญญูสงสาร” ที่สอนกันมาตามโรงเรียนนักธรรม สอนว่าโลกียะกับโลกุตระต้องแยกกันอยู่คนละทิศคนละทางเหมือนฟ้ากับดิน ทั้งนี้เพราะเราพากันลืมนเสีย ตามที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “มีทุกข์ที่ไหน ต้องดับทุกข์ที่นั่น” นิพพานคือดับทุกข์ที่สุด มันต้องอยู่ตรงกลางที่มีความทุกข์ที่สุดนั่นแหละ” (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 272)

5.5 ลานหินโค้ง

สถานที่อีกแห่งหนึ่งที่เป็นสัญลักษณ์ของสวนโมกข์คือลานหินโค้ง ท่านพุทธทาสเล่าให้ฟังว่า “ตอนแรกฉันกับที่ศาลาโรงธรรม ต่อมาเกิดความคิดที่จะนั่งฉันกลางดิน แต่นั่งกลางดินมันไม่สะดวก รักษาความสะอาดยาก ความคิดที่จะยกพื้นขึ้นมาสูงเป็นหินโค้งก็ตามมา ใช้เลี่ยมพระ เวลาปกติใช้ฟังเทศน์ และมีการฉันสาธิต คือทำให้ดูว่าสมัยพุทธกาลเลี่ยมพระกันอย่างไร (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 278) ...สมัยนั้นพระมออบาตรให้เจ้าภาพไปจัดอาหารใส่ แล้วก็เอามาถวายพระที่นั่งอยู่ ฉันเสร็จก็อนุโมทนา การเอาบาตรไปจัดมันไม่สะดวกเวลายกกลับมาบาตรของใครของใครมักสลับกัน ควบคุมลำบาก ก็เลยมาจัดตรงหน้าแทน อาหารต่าง ๆ ก็ใส่รวมลงไป ในบาตรของหวานวางในฝาบาตร เรียกเป็นการภายในว่า “ตักบาตรจานแมว” เลี่ยมพระจำนวนร้อย ๆ ก็ได้ (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 267) ...เวลาฉันก็ฉันด้วยมือเป็นการบูชาพระพุทธเจ้าเป็นพิเศษวันหนึ่ง การฉันแบบนี้ทำเฉพาะโอกาสพิเศษ แรก ๆ ทำทุกวันพระ และโอกาสที่มีคนมาเลี่ยมพิเศษ ต่อมาทำทุกวันเสาร์แทนวันพระ เพราะเรามีเทศน์วันเสาร์” (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 268)

5.6 โบสถ์แบบสวนโมกข์ฯ

โบสถ์แบบสวนโมกข์เป็นโบสถ์ที่มีรูปแบบเฉพาะที่ท่านพุทธทาสได้ศึกษารูปแบบให้ใกล้เคียงกับสมัยพุทธกาลที่สุด และต้องการให้เป็นโบสถ์ต้นแบบสำหรับวัดอื่น ๆ ท่านพุทธทาสเล่าว่า “เพื่อให้ง่ายและประหยัด คล้ายสมัยพุทธกาลมากที่สุด ในสมัยพุทธกาลไม่มีอาคารโบสถ์แบบที่มีอยู่ในปัจจุบัน ท่านกำหนดใช้ที่กลางดิน หรือว่าใช้ในวิหารที่ปัก กำหนดว่าอยู่ในวิสุคามสีมาที่ใช้ได้ คือ เขตที่แยกจากหมู่บ้าน ...เมื่อเป็นวัดแล้วก็ขอวิสุคามสีมาได้ ก็ใช้ยอดเขาพุทธทองนั่นแหละเป็นโบสถ์เพื่อใช้เป็นที่นั่งทำสังฆกรรม ลงอุโบสถ บวชนาค” (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 263)

5.7 ศาลาธรรมโฆษณ์

ศาลาธรรมโฆษณ์สร้างขึ้นในโอกาสที่สวนโมกขพลารามมีอายุครบ 50 ปี ในปี พ.ศ. 2525 ท่านพุทธทาสกล่าวถึงวัตถุประสงค์ในการสร้างศาลาธรรมโฆษณ์ไว้ว่า “มันเป็นที่ยรวบรวมผลงานของเราเอง เป็นที่ยรวบรวมผลงานทั้งหมดที่มีอยู่ รวมทั้งเทพบันทึกลงเสียงด้วย ว่าได้ทำงานไว้ในโลกนี้ก็น้อย

แล้วก็ไว้เป็นที่บรรจุศพด้วย พอเราตายแล้วเอาไปไว้ในนั้นใต้ฐานพระพุทธรูป อีกอย่างหนึ่งคนแต่งหนังสือกับหนังสือมันก็ควรจะอยู่ด้วยกัน ...แล้วอยากให้เป็นที่นัดสนทนาธรรมกันที่นั่น คิดไปในที่จะเป็นประโยชน์แก่คนข้างหลัง ง่ายสะดวก ทุกวันพระไปสนทนาธรรมกันที่นั่น ทำได้อย่างนั้นก็ดี มันมีความก้าวหน้าทางธรรม เหมือนอย่างกะว่าเราไม่ตาย ยังอยู่รับใช้พระศาสนาตลอดกาล (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 275-276)

5.8 เส้า 5 ต้น

สัญลักษณ์เส้าห้าต้นบนหลังคา เป็นมรดกที่ 10 ของท่านพุทธทาส ท่านระบุว่า “สัญลักษณ์เส้าห้าต้นบนหลังคา หมายถึง นิเวศน์ห้า ปัญญาทานชั้นห้า พละห้า ธรรมสาระห้า มรรคผลนิพพานห้า แม้ที่สุดแต่นิ้วมือทั้งห้าของตนเอง ล้วนแต่เป็นเครื่องเตือนใจในเรื่องการกำจัดความทุกข์ของคนเราทั้งสิ้น” (มรดกที่ขอฝากไว้. 2541 : 16)

ท่านพุทธทาสกล่าวถึงที่มาว่า “5 เส้านี้ ความชอบ ความรู้สึกนึกคิด ความตั้งใจที่แท้จริงมาจากวิหารอมราวดีทุกแห่ง แม้ที่บูชาพระพุทธรูปจะมีขีด 5 ขีดอยู่ข้างหลัง เขาอาจจะหมายถึง พระพุทธเจ้า 5 องค์ก็ได้ ผมชอบคำว่า 5 ก็เลยเอามาเป็น 5 เส้า เป็นสัญลักษณ์อย่างหนึ่งแทนได้หลายอย่าง ละเสีย 5 คือ นิเวศน์ ประพฤติห้า คือ พละ 5 อินทรีย์ 5 ได้ผล 5 คือ มรรค 4 นิพพาน 1 เป็น 5 ยังมี 5 อื่น ๆ อีกเยอะ เป็นเรื่องความพอใจส่วนตัว เก็บอยู่ในใจ คนอื่นจะตีความอย่างไรก็ตามใจเขา (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 277)

6. กิจกรรมของสวนโมกขพลาราม

เมื่อมีสถานที่สำหรับส่งเสริมการปฏิบัติธรรมและเผยแผ่พุทธศาสนาแล้ว ท่านพุทธทาสได้จัดกิจกรรมตลอดทั้งปี ทั้งเพื่อเผยแผ่พุทธศาสนาและเพื่อสาธิตกิจกรรมต้นแบบที่สร้างขึ้นในสมัยพุทธกาล กิจกรรมต่าง ๆ เช่น

6.1 การเวียนเทียน

สวนโมกข์มีกิจกรรมเวียนเทียนในวันสำคัญทางพุทธศาสนา คือ วันวิสาขบูชา และวันอาสาฬหบูชา ท่านพุทธทาสได้เล่าถึงการเวียนเทียนในวันสำคัญทั้งสองวัน ดังนี้

วันวิสาขะ

“ตอนแรก ๆ ที่นี้ก็ไม่มีไปเวียนที่วัดพระธาตุไชยา ผมก็ยังไม่เวียนที่นั่น ตอนหลังมีคนต่างจังหวัดมาเวียนที่นี่มากเข้า ๆ เขาไม่ยอมไปวัดพระธาตุ เขาอยากทำวิสาขะในป่า แบบที่นี้ดอกแรกก็มีคนสืบทอดกัน เป็นเวียนเทียนพิเศษทำตั้งแต่ตอนเย็นพอค่ำก็ไปวัดพระธาตุ ทำเป็นสองที่ ก็เลยเกิดวิสาขะบูชาแบบนี้ มันจะเลิกเสียก็ไม่ได้เพราะเขายังอุตสาห์มากัน และเพิ่มมากขึ้น ๆ คนแถวนี้ก็

มาสมทบบ้าง แต่ส่วนใหญ่มาจากต่างจังหวัดต่างอำเภอทั้งนั้น จนเดี๋ยวนี้ก็มากเท่ากับที่วัดพระธาตุ ที่วัดพระธาตุผมไปไม่ไหวก็เลิกไม่ได้ไป (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 353)

วันอาสาฬหะ

“เรามีก่อนไม่น้อยกว่า 4-5 ปี คนกรุงเทพฯ มาเห็นเข้า คุณชำนาญเขาก็เอาไปป่าวชาวทางโน้น ไปชู้กันเอง บอกให้มหาเถรสมาคมประกาศถ้าไม่อย่างนั้นเขาจะทำเอง ได้ยินว่าพระธรรมโกษาจารย์เจ้าคณะจังหวัดชลบุรีเป็นผู้เสนอในที่ประชุมมหาเถรสมาคม แล้วเขารับรองประกาศทางการว่าวันอาสาฬหะเป็นวันพระสงฆ์ เราถือเป็นวันพระธรรม ภิกษุเพิ่งเกิดขึ้นไม่ใช่พระสงฆ์ มันผิดหลักเสียแล้ว เอาวันมาฆะมาเป็นวันพระธรรมมันไม่ถูก พระสงฆ์ พระอรหันต์ ประชุมพร้อมกัน 1,250 รูป ต้องเป็นวันพระสงฆ์ เดี่ยวนี้ผมยังพูดออกวิทย์บ้างว่า วันวิสาขะเป็นวันพระพุทธ วันอาสาฬหะเป็นวันพระธรรม วันมาฆะเป็นวันพระสงฆ์ พูดกรอกหูอยู่เรื่อย แต่ยากที่จะเปลี่ยนแปลง เพราะว่าเขาประกาศไปอย่างนั้นเสียแล้ว แต่มีคนเห็นด้วยกับเรามากกว่าที่จะเห็นอย่างนั้น (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 353)

6.2 วันทำวัตรขึ้น 13 ค่ำ เดือน 10

“หลายปีแล้ว สิบกว่าปีเห็นจะได้ เป็นเรื่องที่ข้างนอกเขาคิดกันเอง ดูเหมือนพระครูถาวรฯ จะเป็นตัวตั้งตัวตีร่วมกับเจ้าคณะอำเภอ เริ่มแรก ๆ ไม่กี่คน ผมไม่ได้สนใจเป็นพิเศษ แล้วมันค่อย ๆ เพิ่มขึ้น ขยายกันออกไปถึงชุมพร เจ้าคุณหลังสวนถ้าไม่ป่วยไข้ก็มาประจำ ตอนแรกทำคล้ายเป็นเรื่องส่วนบุคคลเรียกว่า “ทำวัตร” ผมว่ามันเกินไป ผมเรียกว่าวันเยี่ยมสวนโมกข์ แต่เขาไม่ค่อยเรียกกัน (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 354)

6.3 วันล้ออายุ

“ที่จริงมันไม่มีอะไรเลย พอถึงวันนั้นก็เทศน์พิเศษหน่อยแล้วก็อดอาหาร แต่ก่อนนี้รู้กันแต่คนวงใน คนภายในที่นับถือกันมาก ๆ ทำกันไม่กี่คน ให้ของขวัญ อดอาหาร แล้วมันก็เพิ่มขึ้น ๆ เดี่ยวนี้อดกันเป็นร้อย ๆ มันไปตื่นตื่นสนใจกันทางกรุงเทพฯ แลว ๆ นี่เขาไม่ค่อยสนใจกัน เขาก็ว่าขัดขวางเขาเสียอีก เขาต้องการให้มันดี ให้มันครึกครื้น เราไปทำให้มันลด นึกสนุกขึ้นมาก็อยากล้อพวกที่ล้ออายุชนิดกลัวตาย เราล้ออายุชนิดเยาะเย้ยความตาย (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 354)

6.4 วันกรรมกร

“ยุคแรก ๆ พระสวนโมกข์ออกแรงทำงานกันมาก ใครมาอยู่ก็มักมีงานอย่างใดอย่างหนึ่งทำเสมอ ต่อมาเพื่อความสะดวกก็จัดเป็นวันกรรมกร ให้อาบน้ำ 7 ค่ำ และวันโกนเป็นวัน “อาบเหงื่อล้างตัวกู” เป็นงานเสียสละเพื่อทำลายความเห็นแก่ตัว เป็นการปฏิบัติธรรมขั้นลึกอยู่ในตัว ไม่มีใครขบใจ คือ ทำงานโดยไม่ได้ผลตอบแทนอะไรแม้คำขอบใจ ...ก่อนหน้าวันกรรมกรก็อด ๆ อดยาก ๆ วันนั้นต้องฉันทเพลกันอีกมือหนึ่งตามมีตามได้ เดี่ยวนี้มันดูค่อยยังชั่วขึ้น โดยมีคนสมัครใจเสียอาหาร

กันเพิ่มขึ้น ...แต่ก่อนก็ไม่ได้ลงมือด้วยแรงอย่างเต็มเครียด ไปยืนดู ไปบงการ ไปชี้แนะ เพราะมีงานหนังสือต้องทำด้วย อ้อ! มันมีอันหนึ่งก็ห้องโกดังเก็บหนังสือ และพื้นหน้าตึกทำงานหนังสือ ผมลงมือเอง เพราะคนอื่นเขาทำไม่ถูกใจ พื้นสีแดงเข้าผมขัดด้วยมือเอง คนอื่นมันไม่ตั้งใจทำจริง ต้องไปทำเอง มันทำลวก ๆ ไม่ได้ ถ้าผนังมีรูนิดเดียวแม้เท่าเม็ดข้าวสารก็ไม่ได้ ปลูกมันจะขึ้นมาได้ จึงต้องไปดูแลหลายอย่าง ผมเคยมีเครื่องมือช่างไม้ประจำตัวชุดหนึ่ง เดียวนี้สูญหายไปไหนหมดแล้วก็ไม่รู้ คือแยกจากเครื่องมือส่วนรวม เวลาค่าคืนใช้ได้สะดวก (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 287)

6.5 การสวดมนต์แปลแบบสวนโมกข์

“คิดว่ามันดีตรงที่มันฟังรู้เรื่อง มีความรบเร้าของบางคนแถวนี้ หลายคนมีความประสงค์อยากสวดมนต์แปล สมเด็จพระวันรัต (ทับ) ท่านก็เคยแปลไว้ แต่สวดไม่ได้ สวดไม่ลง แล้วต่อมาเจ้าคณะภาคเจ้าคุณธรรมวโรดมองค์ก่อน (วัดราชาธิวาส) ส่งสวดมนต์แปลมาสองบท บังคับให้สวด อันนี้เป็นเหตุที่ทำให้รู้สึกกันว่า เอ๊ะ! สวดมนต์นี้มันดี ท่านมีความคิดแยกกายแลบออกมาชนิดหนึ่ง ไม่ได้มากมายอะไรนัก บทละ 2 ถึง 3 นาทีเท่านั้น เราเลยมาแปลให้ทั้งหมด ก็แปลอาศัยของเก่าที่เขาแปล ๆ กันไว้ในหนังสือสวดมนต์บ้าง เพิ่มเติมเอาเองตามพอใจบ้าง ให้มันไพเราะเสียงลงกันได้ เอาเด็ก ๆ รุ่น ๆ แถวนี้อาจหัดซ้อมเสียงกันดู ให้ฟังเรียบร้อย สะดวก ลื่น ฟังไม่ขัดหู ตอนแรกคัดลอกกันด้วยมือก่อนจนเป็นที่พอใจแล้วจึงพิมพ์เป็นเล่ม (ครั้งแรก 2497) ก็ออกมาเป็นสวดมนต์แปลแบบสวนโมกข์ ทำวัตรเช้า ทำวัตรเย็น ทั้งอุโบสถศีล ทั้งปัจเจกเขมณ และเบ็ดเตล็ด” (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 347)

“การสวดมนต์ทำวัตรอยู่ในแผนการพัฒนา คิดทำแบบแปลให้สวด ทำกับมหาสำเร็จ จัดให้มีการประกวดกันระหว่างหมู่บ้าน ระหว่างคณะ พอมีงานวันวิสาขะที่วัดพระธาตุฯ ก็ไปประกวดกันว่าใครสวดได้ดีกว่า ได้เพราะกว่ากัน คณะบ้างทุ่ง คณะโมถ่าย คณะวัดธารน้ำไหล ฯลฯ ต่างก็ซ้อมกันในหมู่ของตนก็ซ้อมกันใหญ่ ซ้อมกันทุกคืน (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 240) ...มีคนเล่าว่า น้าข้า ที่เสียดก็เร่งมือกันใหญ่ เดินไปเร็นาก็ท่องสวดมนต์แปลกัน คนหนึ่งหนักข้อ ตักข้าวเลี้ยงหมูก็ท่องมนต์แปลไปพลาง ...ในที่สุดก็สวดกันได้มาก สวดกันได้ดี ถึงคราวประกวดใหญ่ก็ประกวดกันที่วัดพระธาตุฯ วันวิสาขะ ให้รางวัลเป็นการใหญ่ เด็กผู้ชายก็ให้หัดพูดหัดบรรยายธรรมะ เด็กผู้หญิงเสียงดีก็ให้หัดสวดมนต์ ใช้รางวัลล่อ บ่อนติดอยู่หลายปี แล้วค่อย ๆ เสื่อมเพราะมันเหนื่อยมาก ผมก็เปื่อง่าย หนังสือสวดมนต์แปลนี้เคยใช้เป็นแบบหัดอ่านหนังสือสำหรับผู้ใหญ่ด้วย คือผู้ใหญ่ไม่รู้หนังสือก็สวดมนต์แปลได้ตามเด็ก ๆ ที่นี้ก็เอาตัวหนังสือมาดู ไม่เท่าไร ไม่กี่เดือนก็อ่านหนังสือได้ นำเสสมภารทางโรงครัวคนแรกของสวนโมกข์ก็หัดอ่านหนังสือจากสวดมนต์แปล (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 241)

“มันจะโดยอย่างไรไม่รู้ มันฟลุคโดยบังเอิญ คนชอบกันก็เลยแพร่หลาย จนเดี๋ยวนี้มีคนเอาไปสวดกันทั่วประเทศ เป็นหนังสือของคณะธรรมทานที่พิมพ์มากที่สุด พิมพ์เองบ้าง เขามาพิมพ์แจกบ้างรวม ๆ คงจะหลายแสนฉบับแล้ว ถ้าคณะสงฆ์จะออกแบบสวดมนต์แปลของคณะสงฆ์ออกมาคงลำบาก

เหมือนกัน เพราะชาวบ้านเขาสวดแบบสวณโมกษ์เต็มไปเสียหมดทุกหนทุกแห่งแล้ว โรงเรียนบางแห่งเขาก็เอาไปใช้กัน” (พุทธทาส สวณโมกขพลาาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 348)

การสวดมนต์แปลแบบสวณโมกษ์แพร่หลายไปไม่เฉพาะภาษาไทยแต่เป็นภาษาเยอรมันอีกด้วย ท่านพุทธทาสเล่าไว้ว่า “พระปาสาทิโกชาวเยอรมัน มาอยู่ที่นี้แกรู้ภาษาไทยพอสมควร แกรู้สึกว่าเป็นคำแปลที่เหมาะสมที่สุด แกรู้สึกอยากให้คำแปลที่เหมาะสม ที่น่าฟังนี้มีขึ้นในภาษาเยอรมัน เลยแปลเป็นภาษาเยอรมัน เสร็จแล้วพิมพ์ที่นี้ แล้วส่งไปเยอรมัน ในห้องธรรมโฆษณาก็มีตัวอย่าง แกเองก็พอแปลจากบาลีได้ และเคยเห็นที่เขาแปล ๆ กัน แต่ความหมายมันไม่ลึก ไม่ชัด ไม่เพราะเหมือนกับต้นฉบับของสวณโมกษ์ แกละแปลใหม่จากภาษาไทยเลย ไม่ได้แปลจากบาลี (พุทธทาส สวณโมกขพลาาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 348)

การศึกษา

ท่านพุทธทาสเป็นผู้ใฝ่เรียน ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “มันมีอยู่อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งควรจะนับว่าเป็นของวิเศษมาก และเคยเป็นที่ฟังของฉันทามากแล้วคือ ความรักในการศึกษา อยากรู้ อยากทดลอง เมื่อกำลังใจและสติยังสมบูรณ์อยู่กับตัว ก็อยากลองไปเสียทั้งนั้น แม้ที่สุดแต่อยากลองให้เสียกัฏ ฐกัฏ หรือให้ผีหลอก และให้ญาติหรือเปรตมาหาสนทนาปราศรัยกัน. ทั้งนี้เพื่อถือเอาเป็นโอกาสสำหรับศึกษาสิ่งเหล่านั้นด้วย และทดลองกำลังน้ำใจของตนเองด้วย” ดังนั้นจึงไม่น่าแปลกใจว่าท่านมีความรู้อย่างลึกซึ้งในหลาย ๆ ศาสนาตร์ ท่านได้ศึกษาศาตร์ต่าง ๆ อย่างลึกซึ้ง ด้วยวิธีการของท่านเอง ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ทัศนต่อการศึกษา

ท่านพุทธทาสแสดงทัศนต่อการศึกษาของท่านในจดหมายที่ท่านเขียนถึงสามเณรกรุณาคุศลาลัย น้องชายทางธรรมของท่าน มีใจความดังนี้

“ผู้ที่อุทิศชีวิตเพื่อพระศาสนาเช่นเรา ถ้ามีการศึกษาที่ถูกต้องและเหมาะสมกับเวลาแห่งอายุ อาจเป็นผู้มีกิจการงานที่มีค่ามากได้ในภายหน้า คุณมีความเห็นถูกต้องแล้วให้ข้อที่พุทธิสตมิชชั่น จะต้องมีความรู้รอบตัว คู่กับความรูทางพุทธศาสนา มันเป็นความเห็นที่ถูกต้องเด็ดขาดแล้ว สิ่งที่ต้องพิจารณาสืบไป ตกอยู่ที่ทำอย่างไรจึงจะสมประสงค์ตามนั้น? ผมจะขยายความรู้สึก หรือความเห็นเท่าที่สังเกตมาแล้วแต่หลัง แก่คุณบ้าง เพราะเราอยู่ในภาวะที่คล้ายกันอยู่หลายอย่าง ที่จริงคลังพุทธศาสนาอยู่ที่เมืองไทย แต่เราขาดผู้ชำนาญการคลังที่จะจัดการให้เป็นประโยชน์เด่นชัด คลังความรู้รอบตัวอยู่นอก ซึ่งมีการศึกษาแผนปัจจุบันคาดดีกว่าเมืองไทย และโดยเจาะจงมันอยู่ในภาษาต่างประเทศซึ่งมีภาษาอังกฤษเป็นประธาน เมื่อโละปะกัณอยู่อย่างนี้ เราจะทำอย่างไรดี? และเราจำเป็นจะต้องทำให้ได้ สำหรับผมโดยเฉพาะ มีปัญญาสามารถเพียงเท่านี้ ๆ มีกำลังเท่านี้ ก็ต้องมีวิธีการณชนิดที่เหมาะสมกะผมโดยเฉพาะอีกเหมือนกัน ในที่สุดก็ตกลงดำเนินชีวิตแห่งการศึกษาเช่นที่กำลังเป็นอยู่นี้

1. สามัญศึกษาเบื้องต้นของเราไม่พอ ทำให้มันสมองของเราฉลาดยังไม่พอ และมีความรู้ที่อำนวยความสะดวกแก่การศึกษาวิสามัญศึกษา คือพุทธศาสนา ไม่พอเราต้องเรียนสามัญศึกษา ควบ

ชะลอไปในตัว เช่น เรียนพุทธศาสนาก็โยกโย่งจนให้เป็นการเรียนอักษรศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และอื่น ๆ ไปด้วยในตัว

2. สำหรับวิสามัญศึกษา โดยเฉพาะวิชาฝ่ายศาสนา เราต้องตั้งต้นทำนองฝนทิ้งให้เป็นเข็ม เพราะเรามีแต่คลังใหญ่ ซึ่งปะปนซับซ้อนหมักหมมกันอยู่ตั้งกัปตั้งกาลป์ คือต้องทำตนเป็นนักค้นคว้า นักเลือกเฟ้น เก็บหอมรอมริบหลักวิชาต่าง ๆ ตามวิธีการที่เป็นไซแอนทิฟิค จนเรามีความรู้ถูกต้อง และชัดเจนจริง มีใช้ท่องเที่ยวได้มาก ๆ การทำเรื่องของพระคัมภีร์ให้เป็นเรื่องของหัวใจนั้นต้องทำประณีต ซ้ำ อดทนอย่างใจเย็น เมื่อเรามีพระพุทธศาสนาอันแท้จริงอยู่ในตัวเราเสร็จเรียบร้อยแล้ว เราก็นึกถึงการเผยแผ่ แต่เพราะการเผยแผ่ และการฝึกฝนของเราต้องการความรู้รอบตัว เราจึงต้องแบ่งเวลาเพื่อ ความรู้รอบตัวบ้างพร้อมกันไป

3. ความรู้รอบตัว เราเรียนได้ทั่วไป แต่เพื่อส่งเสริมกลมเกลียวกันอย่างแน่นแฟ้น เราจะพิน มั่นเข้าด้วยกันเสียแต่แรก เช่น บำเพ็ญตนเป็นนักคิดค้นคติธรรมจากสิ่งทั่วไป เมื่อเราเรียนชีววิทยาเรา พยายามแปลหรือเทียบข้อความหรือหลักทฤษฎีทุก ๆ อัน ให้เป็นหรือเข้าคติธรรมมากที่สุดที่จะมาก ได้ เมื่อเรียนประวัติศาสตร์ พยายามค้นหลักธรรมในบุคคลนั้น ๆ ประเทศนั้น ๆ และเรื่องสำคัญนั้น ๆ ซึ่งจะใช้เป็นอุทาหรณ์ในการอ้างอิงได้ด้วย เมื่อเราเรียนจิตวิทยา จะต้องพินจนพบความจริงอันมีอยู่ว่ามี อยู่ในหลักปรมาตมแห่งพุทธศาสนาเกือบทั้งหมด ถ้าเรารู้จักตัดแปลงอรรถรสและทำให้สัมพันธ์ เช่นนี้ เป็นต้น การทำเช่นนี้จะทำให้เราเสียเวลาน้อย หรือเท่าที่เรามีเวลาน้อย แต่อาจเข้าใจอรรถกถาอันลึกลับ แห่งธรรมได้แจ่มแจ้ง ได้ความรู้รอบตัว ได้สามัญศึกษา และจำได้แน่นแฟ้นไม่ลืม เพราะมันพินเป็น กลียวกันอยู่

4. การเผยแผ่ เป็นสิ่งที่ขาดเสียไม่ได้ การให้เท่ากับการรับ (สำหรับธรรมทาน) เพราะเมื่อเรา กำหนดใจอย่างหนัก เพื่อพูดอะไรให้เขาฟังนั่นเอง เราจะนึกอะไรได้ดี ๆ และใหม่ ๆ ขึ้นมาได้ และนั่น มันได้แก่เราผู้จะให้เขา มากกว่าที่เขาผู้ฟังได้รับ หรือจำเอาไปได้ สำหรับเราเป็นของแจ่มแจ้งแล้ว เขา ต้องเอาไปคิดให้ลึกซึ้งอีกต่อหนึ่ง ไม่เห็นด้วยกับที่บางคนพูดว่า เรียนให้จบเสียก่อนค่อยไปสอนเขา นั้น เดาเอาหรือจำเขามาพูดโดยที่ตนไม่เคยทำด้วยตนเอง แม้แต่ลองดู ผมเห็นว่าสิ่งใดที่แจ่มแจ้งไปเพียงใด สอนเค้าได้เพียงนั้น สิ่งใดเคลือบแคลง ก็บอกว่าเป็นเพียงการคาดคะเนก่อน ทำเช่นนี้จะดีขึ้นเร็ว ทั้งตน และผู้อื่น พี่ชายรู้ ก ข สิบตัว ควรสอนให้น้องชายสักสี่ห้าตัวเบื้องต้น ดีกว่าที่จะให้จบเสียก่อน เพราะ เวลาที่เอาไว้อะไรเหล่านั้นมากมายเสียเหลือเกิน พี่ชายก็จะชำนาญยิ่งขึ้น

5. เครื่องมือในการศึกษา ตำรา และครูสำคัญก็จริง แต่ไม่ได้กึ่งของความตั้งใจจริง ความทำ อย่างละเอียดถี่ถ้วน แม่นยำหมดจดในบทเรียนบทหนึ่ง หรือหนังสือเล่มหนึ่ง ไม่จำเป็นต้องมีหนังสือ มาก ซึ่งทำให้ฟุ้งซ่านไปเปล่า กลับจะทำให้เนิ่นช้า ตำราดี ๆ สองสามเล่มก็พอในวิชาหนึ่ง เมื่อเราป็น นักเรียนประถม ตามหลักสูตรก็มีหนังสือเพียง 3-4 เล่ม แต่เราก็หาเรียนได้หมดจด หรือมีความรู้เต็ม เท่าที่มีอยู่ในหนังสือเล่ม ๆ เล็ก ๆ นั้นไม่ ทั้งที่เรายังจะทำการศึกษาด่วนหนังสือเล่มนั้นได้อีกหลาย แบบ เรามีหนังสือสักเล่มก็ให้กลั่นออกเป็นความรู้แก่เราทุก ๆ ประโยค ก็จะสบายอย่างยิ่งเท่านั้นเอง มัวแต่ดู ๆ ปลา ๆ ไปเสียทุกเล่ม ก็ไม่มีท่าจะโล่งอกโล่งใจได้เลย เครื่องมือสำคัญอยู่ที่การบังคับตัวเอง ให้ปล้ำปลุกกับหนังสือเล่มนั้นจนแทบกละเอียด มิให้โลภหรือเพื่อการมีหนังสือมาก

6. วิธีการศึกษา จะต้องพยายามทำข้อความและเหตุการณ์นั้น ๆ ให้เป็นไปดูว่าเกิดขึ้นแก่เรา เป็นเรื่องของเรา หรือเราประสบมาด้วยตนเองจริง ๆ เรียนข้อธรรมะก็ทำให้เป็นการแสวงหาयाแก่โรคแก่เราและเพื่อนมนุษย์จริง ๆ อย่าให้เป็นเรื่องของหนังสือ เรียนประวัติศาสตร์ ก็ต้องเป็นดูว่าเหตุการณ์นั้น ๆ เราประสบมาด้วยตนเอง เรารับผิดชอบจะเรียนเรื่องใด ก็จงตั้งตัวเป็นครูหรือผู้แต่งตำราเรื่องนั้นเสียทีเดียว ความรู้ที่เหลือติดอยู่ในใจจึงจะมากพอ จนกล่าวได้ว่า เรามีความรู้ในเรื่องนั้น ๆ เรื่องหนึ่ง ๆ ทำเช่นนี้เข้าใจซึ้งซาบจนเป็นเรื่องของเราจริง ๆ สบาย และคล่องแคล่วต่อการพูดการอธิบาย แก่ผู้อื่นสืบไป

7. สถานที่ศึกษา เราต้องการที่ ๆ ให้ความเงียบ ความว่าง หรือเป็นอิสระ ยิ่งมากเท่าใดยิ่งดี การศึกษาชนิดของเราส่วนมากที่สุดเป็นการศึกษาด้วยตนเอง ยิ่งสมัยนี้มีหนังสือชนิดที่ศึกษาด้วยตนเองมากขึ้นก็ยิ่งสะดวกขึ้น นับตั้งแต่สมัยที่มนุษย์รู้จักทำหนังสือเป็นเล่ม ๆ ขึ้นแล้ว ความต้องการครูก็น้อยลงมากกว่าก่อน ซึ่งไม่มีหนังสือเลย สถานที่สำหรับวิสามานยนศึกษาและเกี่ยวกับสมองเป็นส่วนมากเช่นพวกเรานี้ต้องการสถานที่ที่ทำให้ใจชุ่มชื้นสดใสเฉียบแหลม เป็นส่วนใหญ่ ในปากก็ได้ เรามีหนังสือเป็นเครื่องให้แนว หรือสะดุดให้เกิดแง่อะไรขึ้นมา แล้วก็ขบเรื่อยไป จนกว่าจะออกและเริ่มเรื่องอื่นสืบไปอีก มันเป็นการศึกษาด้วยตนเองแทบทั้งนั้น ครูเป็นเพียงที่ปรึกษา หรือให้หลักการค้นคว้าสำหรับขั้นนี้ผมจึงอาศัยอยู่ได้ข้าง ๆ กองหนังสือในป่า โดยมีต้องคำนึงถึงในกรุงซึ่งเป็นที่แน่นอนไปด้วยครู มันสมองเป็นห้องเรียน

8. การศึกษาภายในอีกชนิดหนึ่ง ได้แก่ การจับเอาสิ่งที่พบเห็นหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นแก่ตนเองขึ้นมาเป็นออบเจ็คของการเพ่งหาความจริง หรือศึกษาเอาโลกเป็นบทเรียนรวม หยิบขึ้นเรียนทีละเรื่องเรื่อยไป เพลินดีและฝึกฝนสมองอย่างวิเศษ ผลที่ได้ก็ตรง ๆ กับในตำรา แต่ซึ้งซาบและเป็นประโยชน์แก่ตัวเราอย่างทันกาลมากกว่ากัน ในที่สุดทำให้เป็นคนที่มีคำพูดที่มีค่าแทบทุกคำได้โดยไม่ค่อยจะรู้สึกตัว ในเมื่อได้เคยชินกับการคิดนึกชนิดนี้ และมีเรื่องดี ๆ พูดไม่ค่อยหมดได้ง่าย สิ่งใดที่เกิดขึ้นแล้ว กระทบกระเทือนกับความสุข หรือความทุกข์ของหัวใจ สิ่งนั้นมีแง่ให้ศึกษาอย่างดีที่สุดทุกเรื่อง ภาพแห่งธรรมชาติก็คล้าย ๆ กัน แต่มักเป็นเพียงคติธรรมชั้นโลก ๆ เสียโดยมาก

9. จริยศึกษา เป็นอีกมุมหนึ่งซึ่งสำคัญมากซึ่งจะเว้นเสียมิได้ หมายความว่าเราจะมีชีวิตอยู่โดยปราศจากการมีระเบียบวินัยไม่ได้ ธรรมชาติของกายและใจต้องการระเบียบวินัยมากขึ้นเสมอ อย่างเลวที่สุดจะเป็นระเบียบชนิดไหนก็ตาม ขอแต่ให้เป็นระเบียบประจำ มิฉะนั้นจะเป็นกายและใจที่เลวมาก ระเบียบย่อมหบายกว้าง ๆ ถึง สิ่งที่ไม่เปิดโอกาสให้ใจและกายทำอะไรไปตามกิเลส หรือความต้องการของมันเอง ให้ทำเฉพาะแต่ตามเหตุผลที่บังชัดเจนนั้นเช่นนี้ อะไรที่ไม่ดีจะรู้ได้เอง ในเมื่อจับพิจารณาเข้าโดยหลักที่ว่าถ้าทำเข้าแล้วจะเกิดผลผลความสุขแก่ใครหรือไม่ จริยศึกษาทั้งหมดที่เป็นไปไม่ได้ มันอยู่ที่การบังคับตัวเองให้รักษาระเบียบนั้นไว้อย่างสม่ำเสมอไม่ได้ มิใช่อยู่ที่การไม่รู้ว่าจะอะไรดี

อะไรไม่ดี เราจะเป็นนักเรียนหรือมิใช่ก็ตาม เราต้องเป็นนักจริยศึกษาทุกเมื่อ และเขยิบสูงขึ้นไปตาม ความรู้สึกของเราที่เกิดขึ้นมาเองจากผลที่ได้รับจากการกระทำไปแล้วอย่างเคร่งครัดตอนต้น ๆ

10. อนามัยคู่กับการศึกษา ยิ่งศึกษามากเพียงใด จะต้องดูแลอนามัยของตนมากเพียงนั้น เมื่อ ร่างกายไม่ดีพอ ใจก็ดีไม่ได้ สมองอ่อนเพลีย ไม่สามารถทนต่อการเพ่งคิดอย่างลึกและมาก ๆ ก็เป็น อันว่าเป็นอุปสรรคกันโดยตรง ผมมีภูมิสภาพของผมตายตัวตลอดชีวิตส่วนหนึ่ง ซึ่งค้นพบเด็ดขาดลง ไปในไม่ช้านี้ ภายหลังได้ทดลองมาแล้วเป็นปี ๆ รวมความว่า กำลังกายกับกำลังใจเป็นเพื่อนเกลอกแก่ กัน ดีด้วยกัน ชั่วด้วยกัน เว้นไว้แต่ความรู้ซึ่งผ่านไปแล้ว ซึ่งไม่เรียกว่าใจในที่นี่ (ภาพชีวิต 80 ปี พุทธ ทาสภิกขุ : 77)

การศึกษาของท่านพุทธทาส

ในส่วนของการศึกษาของท่านพุทธทาสนั้นท่านได้กล่าวถึงในการเขียนจดหมายถึงสามเณร กรุณา กุศลาลัย ดังนี้

“...การศึกษาด้วยตนเองนั้นผมชอบมาก เพราะผมเองก็เป็นนักศึกษาด้วยตนเองทุกประเภท วิชา บัดนี้เป็นเวลาที่ผมขยายความให้คุณฟัง หนังสือไทย ผมย้ายไปว่าคุณ เคยเรียนเพียงมัธยม 3 ยังไม่ทันได้สอบไล่ก็ออกเสีย เนื่องจากต้องการช่วยงานของบิดา ต้องเรียนเอาเองเรื่อย ๆ จากหนังสือ ทัว ๆ ไป ตลอดถึงจากหนังสือพิมพ์ ภาษาอังกฤษนับว่าไม่รู้อะไรเลย เพิ่งมาเรียนเอาโดยตนเองอีก เมื่อบวชแล้วจนบัดนี้ยังไม่รู้พอที่จะนับว่าคล่องตัว หรือพอแก่ใช้การงานของตัว ภาษาไทยนับว่าคล่อง ตัว แต่ก็ยังต้องเรียนไปอีกเรื่อย ๆ ทั้งสองอย่าง ธรรมเคยเรียนในโรงเรียนเพียงสองปี ต่อนั้นเรียนลำพัง เอง ไปขอสมัครสอบได้นักธรรมทั้งสามชั้นแล้ว ก็ยังไม่รู้สีกามีความรู้ธรรมเลย ยังเรียนเองเรื่อย ๆ กระทั่งบัดนี้ และทั้งเชื่อว่ายังต้องไปเองอีกนาน สำหรับภาษาบาลียิ่งร้ายกาจใหญ่ ควรจะเรียนกันตั้ง 10-12 ปี ผมเรียนในโรงเรียนเพียง 6-7 เดือน เรียนกับท่านอาจารย์ของตัวเองในกุฎิราย 1 ปี แล้วก็ไป ขอสมัครสอบ ก็สอบได้เป็นเปรียญตรี (3 ประโยค) เป็อเต็มทน ปีต่อมาไปขอสมัครสอบเฉย ๆ ตก 4 ประโยค หยุดเสียชั่วคราว เพิ่งจับเรียนด้วยตนเองอีกเมื่อปี 2475 เรื่อย ๆ มาจนกระทั่งบัดนี้ วันละ เล็กน้อยเสมอ และยังคงรักที่จะเรียนไปเรื่อย ๆ บัดนี้กลายเป็นทำงานพลางเรียนพลาง ส่วนวิชาอื่น ๆ เช่น ประวัติศาสตร์ จิตวิทยา วรรณคดีต่าง ๆ ฯลฯ สละสมาธิเรียนเองอย่างเดียว คู่เคียงกันมาจน กระทั่งบัดนี้เหมือนกัน ชีวิตของผมกำลังแวดล้อมอยู่ด้วยการงานและการศึกษาชนิดช่วยตัวเองตะพึด รู้สึกเป็นสุขเสมอ เพราะมองเห็นความสามารถและเสียสละของตัวเองอยู่เรื่อย ๆ แม้เล็กน้อยก็ยังนับ ได้ว่าแปลกจากเขา ผมอยู่ในป่าก็จริง แต่ผมมีหนังสือตำราอยู่เป็นเพื่อนอย่างเพียงพอแล้ว ยังอยู่ก็แต่ มั่นสมองจะทำให้เป็นประดิษฐกรรมวัตถุขึ้นมาเท่านั้น (ภาพชีวิต 80 ปี พุทธทาสภิกขุ: 81)

การศึกษาพระไตรปิฎก

“เราออกมาจากกรุงเทพฯ ด้วยเจตนาข้อใหญ่คือเพื่อจะปฏิบัติธรรม ที่นี้พอมาจะลงมือปฏิบัติธรรมมันก็ปรากฏว่าความรู้ไม่พอ และอีกอย่างหนึ่งก็คือว่า ที่เขาพูด ๆ สอน ๆ กันอยู่แม้จะมีบ้าง เราก็ไม่เห็นด้วย เราเลยจำเป็นต้องค้นหาหลักเอง อันนี้มันจึงทำให้ต้องไปสนใจกับสิ่งที่เรียกว่าปริยัติ แต่ไม่ใช่เพื่อเป็นนักปริยัติ หากเพื่อจะเก็บเอาหลักธรรมมาสำหรับใช้ปฏิบัติ ที่นี้มันก็ต้องช่วยตนเอง จึงต้องค้นเอาจากพระไตรปิฎกด้วยตนเอง ถึงแม้เขาจะมีพระไตรปิฎกแปลกันอยู่บ้างก็น้อยมาก เราเป็นคนชอบช่วยตัวเองมากกว่า จึงขสมัครค้นคว้าด้วยตนเอง เพื่อเก็บเอาหลักธรรมะที่จะอาศัยได้นั้นมาเป็นหลักปฏิบัติ ซึ่งหลักเหล่านี้ก็ได้มาตามสมควร สำเร็จรูปออกมาเป็นหนังสือที่เรียกว่า “ตามรอยพระอรหันต์” และได้คัดเลือกเอาพระไตรปิฎกส่วนหรือสูตรที่ควรจะเผยแพร่มาแปล มาลงในหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 435)

ศึกษาศาสนาฝ่ายอื่น ๆ

ท่านพุทธทาสไม่ได้มีความรู้ลึกซึ้งในพุทธศาสนาทั้งเถรวาทเท่านั้น ท่านยังศึกษาพุทธศาสนานิกายอื่น ๆ รวมถึงศาสนาอื่น เพื่อทำความเข้าใจเพื่อจะได้มีข้อมูลในการโต้ตอบกับความเห็นของเพื่อนต่างลัทธิหรือต่างศาสนา แต่เมื่อศึกษาลึกลงไปกลับพบความเหมือน และนำมาซึ่งปณิธานข้อที่สองคือการทำทำความเข้าใจอันดีระหว่างศาสนานั้นเอง

ศึกษาฝ่ายเซน

“...ถ้าว่าโดยแท้จริงแล้ว ตอนแรกก็มุ่งมันอยู่แต่เฉพาะพระไตรปิฎกเท่านั้น แต่เมื่อได้อ่านหรือได้พบเรื่องของฝ่ายอื่น เช่น ฝ่ายเซน เป็นต้น มันกลายเป็นพบว่า มันมีประโยชน์เหมือนกัน มันจะใช้ประกอบในการศึกษาได้ดี โดยเฉพาะเซนนั้น มันเป็นเทคนิคของการรวบรัดที่สุด ทำพร้อมกันไปได้ในคราวเดียวทั้งสมณะและวิปัสสนา แล้วยังมีพิเศษที่ว่าสามารถใช้คำพูดที่คมคายที่สุด เมื่อพบอย่างนี้ก็เลยต้องสนใจด้วย และพยายามเอามาใช้ประโยชน์ให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ ประกอบกับนิสัยที่ชอบศึกษาอย่างไม่มีขีดจำกัดอยู่แล้ว ก็เลยเป็นไปได้อย่างง่ายดาย ที่จะศึกษาขยายวงกว้างออกไป” (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 436) “ที่จริงเซนนั้นเป็นผู้คัดค้านลัทธิลัทธิมหายาน ฉะนั้นจึงเอาข้อความในมหายาน สูตรของมหายานไปอธิบายใหม่อย่างลัทธิลัทธิ เรื่องสวรรค์ เรื่องสุขาวดี อย่างนี้ พวกเซนไม่ได้ถือว่าสวรรค์อยู่ทางทิศตะวันตก แต่ถือว่าสวรรค์อยู่ทิศการเข้าถึงจิตเดิม นี้เรียกว่าเป็ผู้ต่อสู้ ลัทธิลัทธิลัทธิ มหายาน (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 441) ... (การศึกษาเซน) ให้ความรู้ไปในทางปฏิภาณ การพูดให้เฉียบแหลม ให้คมคาย ให้ลึกซึ้ง พูดอย่างเว่ยหล่าง นำฟัง พูดอย่างนักปราชญ์ ดูตามบันทึกแล้วปรากฏว่าพวกที่ศึกษาเล่าจื้อ เต๋า มาแล้ว ก็ยินดีฟังเว่ยหล่าง ซึ่งเป็นพระไม่รู้หนังสือ (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 504)

การศึกษาฝ่ายมหายาน

“ที่แรกที่เดียวผมก็ไม่ว่าเรื่องมหายานได้ยินแต่ชื่อ และก็ไต่เข้าไปในแง่ร้ายที่เป็นฝ่ายร้ายฝ่ายลบ ว่ามหายานนี้เขาเพิ่มเติมอะไรขึ้นมาบ้าง ทำให้ยุ่งยากไ้อ่เราก็อยากรู้ว่ามันคืออะไรบ้าง มันจริงหรือเปล่า ก็หาอ่านศึกษาพิจารณาในที่สุดจับเค้าจับใจความสำคัญได้ว่า เขาต้องการจะให้ง่ายขึ้น สำหรับ

คนที่ไม่มีการศึกษาชาวบ้านนอกคอกนา เช่น พิจารณาพระพุทธรูปอย่างลึกซึ้งซึ่งเขาทำไม่ได้ มันก็ลดลง มาเหลือออกชื่อท่านก็แล้วกัน ใครสวดได้แปดหมื่นครั้ง ก็เป็นอันว่ารอดตัวไปสวรรค์แน่ มันก็น่าเห็นใจ เพราะว่าเราจะรักษาชนกลุ่มที่ด้อยการศึกษาปัญญาอ่อนเอาไว้ในพุทธศาสนาไม่ให้มันแตกคอกออกไป เป็นศาสนาอื่นที่ง่ายกว่า ฉะนั้นจึงบัญญัติพระพุทธรูปเจ้าเสียมากมาย ยังไม่พอยังบัญญัติโพธิสัตว์ขึ้นมา ช่วยพระพุทธรูป บัญญัติดารารขึ้นมาช่วยโพธิสัตว์ องค์หนึ่งนับเป็นพันเป็นหมื่น” (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 497-8) “มหายานนั้นขยายออกไปให้ใหญ่ ทางหนึ่งขยายออกไปทางต่ำ คือทางให้ประชาชนรับการศึกษา แล้วอีกทางขยายไปในทางสูง คือในผู้ที่มีสติปัญญาที่มีการศึกษาดี แต่แล้วก็ไม่พ้นจากที่จะใช้ความเชื่อเป็นใหญ่ ใช้ศรัทธาเป็นใหญ่ ผมจึงพูดว่ามันไม่มีอะไรสูงกว่า ลึกกว่า แปลกกว่าของเถรวาท อยู่นั่นเอง (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 499) มหายนเราไม่ค่อยต้องศึกษาอะไรให้มาก เพราะว่ามันคล้าย ๆ กับเถรวาท แม้วามหายานชั้นดีมันก็ไม่มีเรื่องอะไรแปลกออกไปจากเถรวาท สูตรใหญ่ ๆ ยาว ๆ เช่น สัทธัมมปุณฺณทริก สูตรใจความสำคัญมันก็ไปอยู่ตรงที่ละอุปทานในชั้น 5” (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 441)

การศึกษาฝ่ายวัชรยาน

“เท่าที่ศึกษามาไม่ชอบไม่ค่อยได้ศึกษาก็มากน้อย แล้วก็ยิ่งได้ยินมาว่า มันมีอะไรพิเศษเกี่ยวกับเรื่องเพศ เกี่ยวกับเรื่องกามารมณ์ ดังนั้นก็เลยไม่ได้สนใจ ไม่มีเวลาพอที่จะเจียดให้ แล้วการตีความรูปเคารพของวัชรยาน ที่รูปผู้หญิงกับรูปผู้ชายประกบกันอยู่โดยอวัยวะสืบกันนั้น ผมเห็นว่ามันเต็มที่จะจริงแต่อย่างนี้หรือไม่ก็ไม่ทราบ แต่เขาพูดกันอย่างนั้น ถ้าอุปมากันอย่างนี้ถือว่าเป็นการตีความกับสิ่งที่เรียกว่าไม่คุ้มค่าเวลาเลย อุปมาที่โหดโผนมากอย่างนี้ มันทำกันลำบาก บางคนอธิบายว่าศรัทธากับปัญญาต้องประกบคู่กัน” (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 441)

การศึกษาคริสต์ศาสนา

“อยากจะรู้ว่า ทำไมจึงมีคนนับถือมาก และพร้อมกันนั้นก็เกิดสงสัยว่า ทำไมรัชกาลที่ 6 ที่แต่งเทศนาเสือป่า นั้น จึงประณามไว้อย่างรุนแรง ตอนที่ออกหนังสือพิมพ์พุทธศาสนาแล้วมีบาทหลวง (ยอน อุลลิอานา) เขียนมา จะหวังดีหรือหวังร้ายก็ไม่รู้ แต่มันพาดพิงถึงพุทธศาสนาในลักษณะที่ว่า จะลองเชิง หรือว่าจะหาช่องโอกาสมาเปรียบเหยียบย่ำ ผมก็เลยศึกษาในแง่ลบ แล้วตอนนั้นเราก็รู้คริสต์ศาสนากันน้อยมาก รู้แต่พระเจ้า ในความหมายที่เขาใช้ ๆ กันอยู่ ในภาษาคน ก็เลยเขียนต่อต้านพระเจ้า พิมพ์เป็นหนังสือ **ตอบปัญหาของบาทหลวง** ซึ่งตอนหลังก็เป็นมิตรกัน เดียวนี้ตายแล้ว”

“มีนักศึกษายฝ่ายอิสลามเขียนมาทำนองคัดค้านข้อความที่พาดพิงถึงพระเจ้า ในลักษณะเป็นการจับจ้วง หนังสือพิมพ์ของชาวคริสต์ก็ต่อต้านเรื่องนี้ แต่ต่อมาเมื่อใช้หลักภาษาคน-ภาษาธรรม ก็มองเห็นไปอีกทางหนึ่งว่า พระเจ้าอย่างที่สอนภาษาคนนั้นมันสอนคนโง่ พระเจ้าควรจะมีความหมายในภาษาธรรม สอนคนที่มีสติปัญญา ตอนหลัง ๆ ผมจึงพูดถึงพระเจ้าในลักษณะที่มีความหมาย มีประโยชน์ และเข้ากันได้ทุก ๆ ศาสนา เอาพระเจ้ามาช่วยคุ้มครองโลก” (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 439)

“สำหรับคริสต์ศาสนา ระยะแรกนั้นรู้สึกว่าเป็นคู่แข่งกันโดยแน่นอน จึงต้องรู้เรื่องให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ อ่านไบเบิลเท่าที่ต้องการจะอ่าน เกิดความรู้สึกเปรียบเทียบในใจอยู่เสมอว่า ข้อนี้มันตรงกับเรื่องราวหรือหลักเกณฑ์ในพุทธศาสนาอย่างไร เป็นเรื่องเปรียบเทียบเพื่อทำความเข้าใจกัน ไม่

ต้องรังเกียจกันมากกว่า” (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 432) “การเปรียบเทียบตามความรู้สึกที่แท้จริงนั้น มันทำได้ทั้งสองอย่าง ผมรู้สึกจะทำได้ทั้งสองอย่าง ทำให้ไม่มีทางพูดให้เข้าใจกันเลยก็ได้ พูดให้มีทางที่จะอะลุ่มอะล่วยจะกลมกลืนกันก็ได้ มันแล้วแต่เจตนา ถ้าจะพูดให้เกลียดชังยิ่งขึ้นก็ได้ แต่มันจะมีประโยชน์อะไร ในโลกที่มันแคบเข้า ๆ คนต้องมาอยู่รวมกันเข้า สัมพันธ์กัน แล้วเขาต้องมีศาสนาที่ถูกต้องกับจิตของเขา ฉะนั้นเราก็ต้องให้อภัย เดียวนี้ผมจึงพูดเสียใหม่ว่าต้องมีทุกศาสนา ต้องทรงไว้ทุกศาสนาสำหรับคนทุกแบบ ทุกรูปแบบ ทุกระดับ” (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 436)

“เดี๋ยวนี้กลับมีความมุ่งหมายว่าทุกศาสนามีอยู่ในโลก จะต้องคงมีอยู่ในโลกต่อไปแหละ สำหรับบุคคลบางคนเป็นพวก ๆ ลดหลั่นเป็นชั้น ๆ ลงไป ก็เลยมองไปถึงข้อที่ว่าคนจะต้องสัมพันธ์แก่กันและกัน ในระหว่างคู่ต่างศาสนา จะเป็นเรื่องการเมืองก็ดี เรื่องเศรษฐกิจก็ดี กระทั่งว่ามันจะต้องแต่งงานระหว่างคนที่ต่างศาสนา กัน เขาจะได้เข้ากันได้อย่างสนิท ไม่เกิดปัญหาขึ้น” (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 440)

การศึกษาปรัชญา

“ปรัชญาอินเดียนั้นเรารู้สึกว่าเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกันอยู่กับพุทธศาสนา บางอย่างมันเป็นแบ็คกราว์ของพุทธศาสนา และมีชาวอินเดียบางคนอ้างว่าหลักพุทธศาสนานั้นแยกตัวออกจากเวทาคณะอย่างนั้นมันก็ทำให้ต้องศึกษาปรัชญาอินเดีย เพื่อประโยชน์ให้รู้พุทธศาสนามากขึ้นบ้าง ศึกษาเพื่อตอบปัญหาที่ถูกกล่าวหาบ้าง แล้วมันก็พบตามข้อเท็จจริงที่ว่า บางแง่ไม่ใช่ทั้งดุ้น บางแง่ก็มีส่วนเป็นรากฐานของพุทธศาสนา หรืออย่างน้อยก็ช่วยให้รู้จักพุทธศาสนาดีขึ้น ดังนั้นสมัยหนึ่งแม้จะเป็นระยะสั้นก็ตามเถอะ ก็เคยทุ่มตัวศึกษาปรัชญาอินเดีย” (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 437) ปรัชญาตะวันตกนั้นว่าน้อยมาก เพราะไม่ศรัทธา เราจึงมักจะดูถูกว่าเพราะว่ามันไม่ลึกซึ้งสูงสุดไปในทางดับทุกข์ มันเป็นเรื่องของนักคิดธรรมดาสามัญ หรือมันคิดไปแต่ในเรื่องธรรมดาสามัญ ไม่มาในทางที่จะดับทุกข์ หรือเพื่อมรรค ผล นิพพาน ดังนั้นจึงสนใจน้อยมาก (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 438)

ศึกษาวัฒนธรรมตะวันตก

“เรื่องนี้อยู่ในความรู้สึกมากที่สุดทีเดียว เพราะเห็นว่าเป็นเรื่องเสียหายและเป็นเรื่องขัดขวางความเจริญของธรรมะ แทนที่พุทธบริษัทจะปฏิบัติธรรมก็หันไปตามกันฝรั่งกันหมด ไม่ค่อยเข้าใจถึงโทษของการจัดการศึกษาแบบตามกันฝรั่ง ก็คือเรื่องไม่บังคับตนเอง ไม่สอนให้บังคับตนเอง พวกกันเห็นว่าไม่เป็นประชาธิปไตย เลยให้เด็ก ๆ เป็นอิสระ ไม่บังคับตัวเองอย่างนี้เราเห็นว่าเสียหายอย่างยิ่ง เด็กเหล่านั้นย่อมไม่เหมาะที่จะรู้ธรรมะ วัฒนธรรม ไม่บังคับตัวเอง เป็นปฏิปักษ์โดยตรงโดยจริง ๆ กับพุทธศาสนา เช่น การจับกอดกันตามที่สาธารณะ โดยเห็นเป็นการถูกต้องไปเสีย นี่คือการไม่บังคับความรู้สึก มันก็มีนิสัยปล่อยตามความรู้สึก ปล่อยตามกิเลส มันหันหลังให้กับหลักธรรมะ ผมพูดบ้างเฉพาะเมื่อมีอะไรมากระทบความรู้สึก เจตนาที่จะค้านโดยตรงหรือตะพิดนั้นก็ไม่มีไม่มีแผนการต่อต้าน แต่จะพูดบ้างในเมื่อมันมาขัดขวางกันเรื่องของเราที่จะเผยแผ่ธรรมะ” (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 542)

ศึกษาจิตวิทยา

“เมื่อสวามีสัตยานันท์ทบุรี เขาออกหนังสือ Social Science พักหนึ่ง เราก็สนใจที่เขาพูดถึงฟรอยด์ว่าเป็นผู้พูดว่า อะไร ๆ ก็ล้วนมีมูลรากมาจากความรู้สึกทางเพศทั้งนั้น มันก็จริงที่สุดแหละ แต่มันก็มีขอบเขตอยู่เพียงกามาจรภูมิ ส่วนพวกที่มีจิตเป็นรูปาวจรภูมิกับอรูปาวจรภูมิ มันก็ไม่ค่อยเป็นอย่างนั้นด้วย และฟรอยด์ก็ไม่รู้เรื่องนี้ รู้แต่เรื่องกาม กามคือเรื่องของมนุษย์ธรรมดา ก็เลยเขียนออกไปอย่างนั้น ผมจึงถือว่าฟรอยด์ไม่รู้เรื่องรูปาวจรภูมิ และอรูปาวจรภูมิ คำพูดนั้นจึงถูกเพียงครึ่งเดียว” (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 556)

ศึกษาวิทยาศาสตร์

“ตอนนั้นมันมีปัญหาอยู่อย่างหนึ่ง คำว่า วิทยาศาสตร์ที่ใช้ในเมืองไทยมันหมายถึงการเล่นแร่แปรธาตุเป็นส่วนใหญ่ อย่างในตลาดเขาจะมีคำพูดว่าทองวิทยาศาสตร์หรือทองจริง อย่างนี้เป็นต้น วิทยาศาสตร์กลายเป็นเรื่องหลอกลวง และเป็นเรื่องเทียม และที่พูดว่าไอ้พวกวิทยาศาสตร์หมายถึงว่าเป็นพวกปลอม ๆ พวกที่สนุกสนาน พวกที่เอร็ดอร่อย พวกหลอกลวงทั้งนั้นแหละ และเกลียดคำว่า วิทยาศาสตร์ วิทยาศาสตร์ในสมัยนั้นเป็นคำที่เสียหาย ไม่ใช่คำที่มีเครดิต” (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 547)

“เรามองเห็นอยู่ หลักพุทธศาสนา หัวข้อธรรมะ ต้องการพิสูจน์ทดลอง ไม่ต้องการคาดคะเนคำนวณ มันผิดหลักกาลามสูตร ตรรกเหตุ นยผล มันต้องพิสูจน์ ทดลอง จนทนต่อการพิสูจน์ ว่ามันดับทุกข์ได้ เพียงแต่พอใจแล้วว่า พุทธศาสนานี้มันมีลักษณะเป็นวิทยาศาสตร์ จะต้องใช้วิธีการอย่างวิทยาศาสตร์ มาแต่ต้อง มาเกี่ยวข้อง ก็เลยพูดออกไปให้เพื่อน ๆ รู้ด้วยเท่านั้น” (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 546)

“มันก็ศึกษาเท่าที่จะทำได้ เท่าที่มันชอบ เท่าที่มันพอใจ แล้วก็มีความหวังอยู่มากเหมือนกันว่าจะใช้วิชาวิทยาศาสตร์เป็นเครื่องมือในการเผยแผ่ธรรมะ ซึ่งจะเป็นหมู่ชนที่มีอิทธิพลมากในอนาคต จะต้องทำอย่างไร จึงศึกษาวิถีทางวิทยาศาสตร์เพื่อ ๆ ไว้” (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 537)

“วิทยาศาสตร์ทั้งหลายไม่มองในเรื่องดับทุกข์ในจิตใจของคนเสียเลย มองออกข้างนอก ใช้วิทยาศาสตร์เพื่อความก้าวหน้าของโลกอย่างไม่มีที่สิ้นสุด แล้วถ้าอย่างนี้แล้ว มันก็ช่วยให้คนมีกิเลสมากขึ้น ต้องใช้เวลากลับตัวอีกสักพัก จึงเอาปัญหาเรื่องดับทุกข์เป็นเรื่องใหญ่ ใช้วิธีหรือวิชาความสามารถทางวิทยาศาสตร์มาเป็นเครื่องมือ ถ้าจะไปถึงกับว่า ใช้ยากินเพื่อบรรเทาโลภะ โทสะ โมหะ ได้ก็ยังมีดี แต่เขาจะคิดหรือไม่ก็ไม่รู้ ...ผมก็ยังคิดในใจเสมอว่า พุทธศาสนาจะเผชิญหน้ากับโลกสมัยวิทยาศาสตร์ได้ถึงที่สุด คือโลกในอนาคต เมื่อวิทยาศาสตร์ไม่สามารถช่วยโลกได้ เราก็เสนอหลักธรรมะหรือธรรมะเข้าไปให้วิทยาศาสตร์ สามารถใช้วิทยาศาสตร์ช่วยโลกได้” (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 549)

ศึกษาโหราศาสตร์

“เดี๋ยวนี้โหราศาสตร์สมมติว่าวันนั้นเป็นเทวดาคันนั้น วันนี้เป็นเทวดาคันนี้ ดาวนั้นเป็นเทวดาคันนั้น ดาวพุธ ดาวพระเกตุ ดาวราหู ดาวอะไร ฯลฯ ว่ากันไปตามแบบนั้น ดาราศาสตร์น่าจะเป็นวิทยาศาสตร์ โหราศาสตร์ก็ไม่ใช่ ...แรงของดวงดาวจะสู้แรงของกรรม แต่เขาก็แย้งแม้แต่ทำให้ถูกต้องมันก็ยังทำไม่ได้ผล ก็เลยหันไปหาโหราศาสตร์ เขาทำดีที่สุด ถูกต้องที่สุด ตามหลักวิชาการมันก็ยังขาดทุน ที่จริงมันไม่ดูให้ตี มันมีอะไรแฝงอยู่ในนั้นที่ไม่ถูกต้อง แฝงอยู่ในนั้นแล้วก็มองไม่เห็น ก็เข้าใจว่าเราทำถูกต้องหมดทุกอย่างแล้ว มันก็ยังทำไม่สำเร็จ หรือยังขาดทุนอยู่ และเห็นก็เข้าใจว่าเราทำถูกต้อง

หมดทุกอย่างแล้ว มันก็ยังไม่สำเร็จ หรือยังขาดทุนอยู่ และพวกนี้ก็ได้ค้นคว้าศึกษาในส่วนที่มันยังไม่ถูกต้อง ไม่ได้ค้นคว้าศึกษาเท่าไร (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 555-556) ผมว่าเรื่องไสยศาสตร์นี่มันสำคัญ เวลาผิตหวังก็ต้องนึกถึงสิ่งที่เข้าใจไม่ได้ ถ้าคนที่ศึกษารัชมะให้มาก ให้มากเท่า ๆ กับศึกษาวิทยาศาสตร์ นี่คงจะดีมาก แล้วมันก็ไม่เป็นอย่างนั้น (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 555)

การศึกษาโบราณคดี

มีมูลเหตุมาจากการที่เมืองไชยา เต็มไปด้วยหลักฐานทางโบราณคดีทางประวัติศาสตร์ มันก็อดสนใจด้วยไม่ได้ (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 443) สำหรับผมต้องพูดว่าเข้ามาเกี่ยวข้องกับโบราณคดีสมัยมาเป็นครูสอนนักเรียนอยู่ที่วัดพระธาตุไชยาเมื่อพรรษาที่ 4 ปี 2473 ระหว่างพรรษามีเจ้าหน้าที่โบราณคดีคนนั้นคนนี้โดยเฉพาะหลวงบริบาล บุรีภักดิ์ เขามาจัดทำพิพิธภัณฑสถาน แล้วผมก็ได้ยินได้ฟังเศษพูดกันเรื่องนั้นเรื่องนี้ ฟังดูมันก็น่าสนใจ ในที่สุดก็จับเค้าเรื่องเรื่องราวศรีวิชัยอย่างใหญ่โต อย่างมโหฬาร อย่างมีเกียรติ ก็เป็นธรรมดาอยู่นั่นเอง ที่จะต้องสนใจบ้างเพราะว่าเป็นบ้านเกิดเมืองนอน นี่ก็พลอยเข้าไปดูเข้าไปศึกษาสังเกต เข้าไปออกความคิดเห็น มันเป็นเรื่องก่อหวอดตั้งแต่นั้นมา กลัวผมก็มีนิสัยชนิดที่ทำอะไรก็มักจะทำเอาเกินจริง ๆ ก็เป็นบ้าไปพักหนึ่ง จนกระทั่งพิมพ์หนังสือ “แนวสลับเขปโบราณคดีรอบอ่าวบ้านดอน” ขึ้นมา (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 528) แล้วยังรวบรวมไว้อีกมากพอ แต่ว่าเดี๋ยวนี้มันเหนื่อยแล้ว แม้ว่าเขียนก็เขียนได้อีกมากเท่าตัว (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 443)

ก่อนโน้นชอบโบราณคดีชวนขวยรวบรวมไว้ อย่างเดี๋ยวนี้ก็ยังเก็บไว้ รู้สึกว่าจะไม่คุ้มค่ากับเวลา คือไม่ดับทุกข์ จัดโบราณคดีเป็นวิชาที่ไม่เป็นไปเพื่อดับทุกข์ มันเหมือนอภิธรรมเพื่อเจ้อทั้งนั้น ก็เลยรามือ พวกที่เคยเล่นกันมา มารบเร้าขอให้เราเขียนต่อ หม่อมเจ้าจันทร์จิริยา รัชนี มาทุกปี งามทุกปี ยุให้เขียนต่อ ผมก็ไม่อยากให้เขาผิตหวัง หรือว่ามีความรู้สึกไปในทางเป็นทุกข์ ก็บอกแก่ว่า ยังไม่กล้าบอกว่าเดี๋ยวนี้ไม่ชอบเสียแล้ว เกลียดเสียแล้ว ไม่กล้าบอก เดี่ยวนี้เห็นเป็นเรื่องไม่คุ้มค่าเวลา แต่ก็ยังเสียดายความรู้ที่รวบรวม เป็นประโยชน์แก่คนพวกนี้แหละ แต่เกรงว่าคนชั้นหลังจะมายุติถือเสียเวลา พลอยเสียเวลาเหมือนอย่างเราอีก เราที่ต้องรับบาปในส่วนนี้ (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 681) เรื่องพวกนี้เป็นสมมติฐานที่ต้องเปลี่ยนไปตามหลักฐานที่ขุดค้นพบใหม่ ๆ การติดตามเสียเวลามาก ต้องใช้เวลาพอ ๆ กับศึกษาพระไตรปิฎกทั้งหมด เราเลยเลิก ไม่มีเวลาพอ เดี่ยวนี้มันเบื่อหมด วิชาโบราณคดีไม่ดับทุกข์ (เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 528)

ศึกษาพฤกษศาสตร์

ต้นไม้เหล่านี้ถ้ารู้จักมันในแง่พฤกษศาสตร์ก็สนใจมาพอสมควร สนใจกันในเรื่องพฤกษศาสตร์ก็สนใจอยู่เหมือนกัน ศึกษาอยู่เสมอว่าไอ้ต้นไหนเนื้อของมันมีคุณลักษณะอย่างไร คุณสมบัติอย่างไรก็สนใจอยู่มาก เป็นเรื่องเล่นเป็นเรื่องสนุก ผมก็สนใจมากกว่าคนที่ไม่เคยสนใจเท่านั้น จนมันค่อย ๆ รู้ว่าไอ้พวกนี้มันพวกไหน สกุลไหน จนรู้เป็นพวก ๆ พวกต้นไม้ดีที่สุดในที่สุดแล้วก็รองลงมา มันก็ไม่สกุลเดียวกัน ไม้สายเดียวกัน ผมเคยสำรวจดูว่าไม้เคี่ยมแข็งที่สุด แล้วไปไม้ตะเคียน แล้วก็ไปไม้ที่ระหว่างนี้ไปไม้ยาง แล้วก็เลวกว่าไม้ยาง ...พฤกษานี้ก็สนใจเหมือนกัน ก่อนนี้ต้องใช้หยูกยา ก็เมื่อรู้ว่าต้นนี้มันกินแก้อะไรได้ ที่คล้ายกันมันก็ต้องได้ด้วย ก็เลยใช้ยาอย่างตรัสรู้เอง นี่เรามีอยู่บ่อย ๆ จนกระทั่งรู้ว่า โอ้! มันก็เหมือน

กัน มันก็แก้ได้ด้วยกัน แต่ว่าไอ้ต้นไม้บางชนิดมันมีส่วนที่ทำให้แสง มีส่วนที่ทำให้เหม็นหืน ให้ อาเจียนอยู่ด้วย ต้นไม้ต้นนี้เลยใช้ไม่ได้ ถ้าใช้ได้ก็ต้องเอาไปสกัดออกเสียก่อน หรือมีฉะนั้นก็กินเข้าไป ยอมอาเจียนยอมทนความยากลำบาก และก็เอาผลคือโรคหายได้ก็ยิ่งได้ เช่น เรื่องต้นเลี่ยน กับต้น ควินิน (พุทธทาส สนวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 553)

การทำงานของท่านพุทธทาส

1. ตั้งเป้าหมายในการทำงาน

ท่านพุทธทาสตั้งเป้าหมายในการศึกษาพุทธศาสนาของท่านเพื่อการหลุดพ้น ดังนั้นในการศึกษาด้วยตนเองของที่วัดร้างตระพังจิกท่านจึงมุ่งเป้าหมายที่การปฏิบัติธรรม แต่เมื่อขาดข้อมูลในการปฏิบัติเนื่องจากท่านไม่มีครู ท่านจึงต้องศึกษาเพิ่มเติมจากคัมภีร์พระไตรปิฎก ท่านค้นคว้าและปฏิบัติจนเกิดผล และได้นำความรู้ที่นั่นมาเผยแผ่ในเวลาต่อมา โดยท่านมีความตั้งใจในการทำงานว่าจะ รื้อฟื้นพระศาสนาสู่สภาพเดิม และพยายามเข้าใจพระธรรมในพระบาลีให้ถูกที่สุด ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

“ที่จริงไม่ได้ตั้งใจอะไรนักหนา เพียงว่ารื้อฟื้นพระศาสนาสู่สภาพเดิมก็พอแล้ว ทำไปตามมีตามได้ ตามที่จะทำได้ เราก็มองเห็นอำนาจคณะสงฆ์ที่มีมีอะไรมาทำไม่ได้ แล้วเราจะทำได้อย่างไร ที่พยายามทำจริงจังอยู่ก็คือ การพยายามเข้าใจพระธรรมในพระบาลีให้ถูกที่สุด เราไม่มีอำนาจอะไร เราก็ใช้สติปัญญาที่มีอยู่ทำงานทางด้านคิดค้นและเขียนเท่านั้น” (สวนโมกขพลาราม. 2529 :137)

2. วางแผนและคาดเดาผล

ในการทำสิ่งใดก็ตามท่านพุทธทาสจะคาดถึงผลที่จะเกิดขึ้น และสนุกไปกับการคาดเดาที่ถูกต้องของท่าน ดังที่ท่านเล่าว่า

“พวกเรารู้สึกล่วงหน้าไว้เช่นนั้นแล้วเหมือนกัน จึงไม่ได้เอาใจใส่อะไรมากไปกว่าความนึกสนุกสนานของผู้ที่ทำนายสิ่งใดไว้ แล้วสิ่งนั้นก็เกิดขึ้น เพื่อให้ตนกลายเป็นหมอดูที่ทำนายแม่นๆ เท่านั้น”

3. เปิดใจกว้าง

ในการศึกษาของท่านพุทธทาส ท่านเปิดกว้างให้กับข้อมูลที่ใหม่ในยุคของท่าน รวมถึงข้อมูลที่แตกต่างจากแนวคิดของท่าน ท่านศึกษาพุทธมหายาน เช่น ไปจนถึงศาสนาอื่น ๆ หรือแม้แต่ปรัชญา ทำให้ท่านเป็นผู้มีความรู้แตกฉานและกว้างขวาง

4. มีความกล้าหาญ

ท่านพุทธทาสมีความกล้าหาญในการปฏิบัติตามแนวทางที่ท่านมั่นใจว่าถูกต้องแล้ว แม้จะไม่ได้รับการยอมรับจากหลาย ๆ ฝ่าย ทั้งจากชุมชนมุสลิมโดยรอบวัดตระพังจิกที่คิดว่าท่านเป็นคนบ้า ถูกนำมากักตัวเพื่อรักษาในวัดร้าง และร้องบอกระวังภัยต่อกันในยามที่ท่านเดินผ่านเพื่อปิดมิดบาตรว่า

“พระบ่มาแล้ว” หรือแม้กระทั่งความเข้าใจผิดจากหนังสือพิมพ์พุทธศาสนาจนมองไปว่า เป็นการซ่อนเร้นการหากำไรอย่างใดอย่างหนึ่งโดยเอาศาสนาเป็นโล่ หรือคิดว่าทำเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นด้วยการเปิดเผย ข้อความที่หายาก ไม่ควรรู้ ก็มารู้ จนพวกพระเถรต้องเดือดร้อนก็มี เขียนบัตรสนเท่ห์ไปยุยง พระผู้ใหญ่ให้เข้าใจผิดและเกลียดชังก็มี ซึ่งท่าน (พระผู้ใหญ่) ได้กรุณาแจ้งให้เราทราบพร้อมด้วยความรู้สึกอันจริงใจของท่าน กว่าจะเข้าใจกันได้ก็ร่วม 10 ปี ซึ่งเหล่านี้ไม่ได้บั่นทอนกำลังใจของท่าน พุทธศาสนแม่แต่น้อย ในทางกลับกัน ท่านได้ให้ข้อคิดไว้ว่า

“ข้อที่ควรคิดในเรื่องที่ย่อมเสียเวลานำมาเล่าสู่กันฟังนี้ อยู่ตรงที่ว่า การกระทำอะไรใหม่ ๆ แปลก ๆ ไปจากที่เขากระทำอยู่ จะต้องถูกมองในแง่ร้ายบ้างส่วนหนึ่งเป็นธรรมดาไม่ว่าผู้ทำจะมีกำลัง หรืออิทธิพลมากหรือน้อย ถ้ามีอิทธิพลจะแตกต่างกันอยู่บ้างก็ตรงที่เขาไม่กล้าพูดซึ่งหน้าเท่านั้น เพราะฉะนั้นผู้ที่คิดจะทำสิ่งใดซึ่งเป็นการปฏิวัติแก้ไขข้อที่ผิดให้ดีขึ้น ขออย่าได้ไปเอาใจใส่กับการนิินทาวว่าร้ายของผู้เข้าใจผิดซึ่งโลกนี้จะต้องมีเป็นธรรมดานั้นเลย ทำไปด้วยความสุจริตใจก็พอแล้ว ผลจะเกิดขึ้นเท่ากับการกระทำอันบริสุทธิ์ของตน”

ผลงาน

ท่านพุทธทาสมีผลงานมากมายหลายด้าน ทั้งงานเขียน งานบรรยายที่บันทึกเป็นเทปธรรมะ งานอบรมต่าง ๆ เช่น งานอบรมเป็นกรณีพิเศษแก่ ข้าราชการพลเรือน คณะผู้เข้ารับการอบรม วปอ. ทหาร ตำรวจ ตุลาการ นิสิต นักศึกษา นักเรียน บุคลากรในองค์กรต่าง ๆ ประชาชน พระภิกษุสงฆ์ และชาวต่างประเทศ งานอบรมตามพิธีกรรมในวันสำคัญทางพุทธศาสนา นอกจากงานอบรมให้แก่พุทธศาสนิกชนแล้ว ท่านพุทธทาสยังมีงานอบรมและแลกเปลี่ยนความรู้ด้านศาสนาแก่นักบวชในศาสนาอื่น นอกจากนี้ท่านยังมีความร่วมมือกับหน่วยงานราชการตามโอกาสต่าง ๆ เป็นประจำ เช่น แผ่นดินธรรมแผ่นดินทอง การเผยแผ่ศีลธรรม ศาสนา วัฒนธรรม และในงานทำวัตรทำนอาจารย์ ซึ่งเป็นงานประจำปีจะมีพระภิกษุ สามเณร อุบาสก อุบาสิกา มาทำพิธีแสดงความเคารพ และรับการอบรม

ท่านพุทธทาสระบุงานของพุทธทาส (ทุกคน) ไว้ดังนี้ (คณะอนุกรรมการฝ่ายหนังสืออนุสรณ์. 2549 : 4)

หลักการในการสนองพระพุทธรองค์ โดยการทำให้ :

- 1) ให้เพื่อนมนุษย์ได้รับประโยชน์ถึงที่สุดจากพุทธศาสนาในการดับทุกข์
- 2) ให้โลกมีสันติสุขสันติภาพมากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ตามสติกำลัง
- 3) ให้พุทธศาสนามีความบริสุทธิ์มั่นคง และเผยแผ่สู่ความสามารถ
- 4) การทำความเข้าใจให้ถูกต้อง (สัมมาทิฐิ) ระหว่างศาสนาด้วยกัน
- 5) การสะสางสัมพันธภาพและไสยศาสตร์จากพุทธศาสนา
- 6) ให้หัวใจของพุทธศาสนาฝังแน่นอยู่ในหัวใจของพุทธบริษัท

7) ให้กาลามสูตรและมหาปเทศเป็นคู่มือของพุทธบริษัทถึงที่สุด

ทั้งหมดนี้คือการรับใช้พระพุทธองค์ในนามว่า “พุทธทาส” ซึ่งจะต้องกระทำกันอย่างมอภาย ถวายชีวิต

แถมด้วย :   ให้ทุกคนมีความกล้าหาญทางจริยธรรมศีลธรรม
                                  ให้ทุกคนกล้าพอที่จะถอยหลังเข้าคลองเมื่อเป็นการสมควร
                                  ให้ทุกคนเคารพธรรม (คือหน้าที่) เหมือนที่พระองค์ทรงเคารพ
                                  ให้ทุกคนมุ่งหมายกำจัดความเห็นแก่ตัว ศัตรูตัวร้ายของมนุษย์

จะเห็นได้ว่าท่านพุทธทาสมีผลงานที่มากมาย ท่านใช้เวลาทั้งชีวิตอุทิศเพื่อการทำงาน และเป็นต้นแบบที่ดีของแนวคิด “การทำงานคือการปฏิบัติธรรม” จะขอกล่าวถึงผลงานบางส่วนของท่านพอสังเขป ดังนี้

1. การเผยแผ่ธรรมะ

งานเผยแผ่นั้นทำให้ตั้งใจแรงขึ้น ๆ เพราะต้องทำให้อะไร ๆ ขึ้นไป แล้วก็เลยหันมาสนุกกับเรื่องการเผยแผ่ เรื่องการปฏิบัตินั้นมีพรักในตัวไม่ใคร่มาดูหมิ่นได้ เรียกว่าปฏิบัติเท่าที่จำเป็น แล้วเราก็ทำให้การปฏิบัตินั้นมียุทธศาสตร์ศึกษาค้นคว้า มันจึงกลายเป็นเรื่องเดียวกัน การเผยแผ่นั้นก็มุ่งเรื่องการทำหนังสือ เขียนหนังสือ เป็นหลักเป็นอันดับหนึ่ง เรื่องการเทศน์ก็กลายเป็นเรื่องสมัครเล่นไป แต่มันไม่ใช่การเทศน์แบบเดิม ๆ จนฟังจะรู้สึกแปลก มันเป็นเรื่องการบรรยายเรื่องที่ทันสมัยไป ใช้สำนวนเปรียบเทียบสมัยใหม่ ไม่ใช่สำนวนชาดกเหมือนเมื่อบวชใหม่ ๆ (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 209)

1) งานเขียน

ท่านพุทธทาสมีความสนุกในการทำหนังสือ ท่านเล่าว่า “มันสนุกอัตโนมัติ พอใจ พอใจ ในตัวเอง คิดอะไรใหม่ ๆ ออกมาได้ ก็สำเร็จทีหนึ่ง เรื่องเล็ก ๆ แต่ทว่าสำเร็จก็พอใจ จะเป็นแง่ใดแง่หนึ่งที่คิดออกมาได้ อย่างคิดคำพูดสองสามคำขึ้นมาใช้ได้ก็พอใจแล้ว พอใจและเป็นสุข เช่น คำว่า “ตัวกู-ของกู” “กิน-กาม-เกียรติ” “สะอาด-สว่าง-สงบ” อะไรอย่างนี้ มันช่วยประหยัดการพูดจาได้มาก ช่วยให้พูดจาได้เร็ว ...งานหนังสือนี้บางวันบางเวลา มันคลั่งขึ้นมา ก็ทำได้วันหนึ่ง 18 ชั่วโมง บางเรื่องมันชวนให้ค้น ชวนให้หาของใหม่ ของแปลก แล้วมันค้นด้วยความยากลำบากด้วย เพราะความรู้บาลีของเราไม่คล่องแคล่ว ก็เลยกินเวลามาก แต่ไม่ใช่ทำแบบนี้มานานัก (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 295)

ความคิดในการเขียนหนังสือท่านพุทธทาสกล่าวว่า “ก็เป็นผลมาจากการอ่าน ๆ นึก ๆ คิด ๆ จำ ๆ ไว้ เมื่อเวลาจะเขียน จะพูด มีความตั้งใจแรงขึ้นมันก็เบ่งออกมา เป็นธรรมชาติอย่างนั้น แล้วอีกอย่างหนึ่งคือความคิดที่ผุดออกมาเอง ไม่ได้เจตนา เป็นความคิดอย่างลึกซึ้ง ชนิดไม่เคยคิดมา

ก่อน และแปลกใหม่ที่สุด มันมีเหตุปัจจัยของมันอย่างสมบูรณ์อยู่ข้างใน ต้องรีบจดไว้ เพราะมันหายไป ได้ชนิดที่ไม่กลับมาอีก (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 297) สมัยอยู่ พนมเรียงตอนเดินมาเทศน์หรือเดินบิณฑบาตเขียนจนเต็มฝ่ามือเยอะแยะ กลับมาถึงก็ลอกลงสมุด เวลา บิณฑบาตรู้สึกว่ามันมากจนไม่ได้เก็บไว้หมด เวลาเดินจิตมันเป็นสมาธิ ในพระบาลีมีอยู่ข้อหนึ่ง ธรรมเนียมเวลาเดินจะทันทานต่อการพิสูจน์ที่สุด ถ้าออกมาเวลาเดินมันยากจะผิด จนทุกวันนี้จดไว้แล้ว นาน ๆ ก็เปิดดูบ่อย ๆ ว่าจะเอาไปใช้อะไรได้ที่ไหน (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุด พ้น. 2541 : 289)

งานเขียนนั้นท่านพุทธทาสทำไว้ให้ยูวชนได้อ่านหมดทุกประเภทแล้ว จนท่านพูดไว้ว่า “อย่างน้อยผมก็กล้าพูดได้อย่างหนึ่งว่า เดียวนี้ไม่มีใครในประเทศไทย บ่นได้ว่าไม่มีหนังสือธรรมะ อ่าน” (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 317) ท่านยังได้แนะนำคนที่ไม่ เคยศึกษาพุทธศาสนามาก่อนให้อ่านหนังสือ ดังนี้ “โดยมากจะแนะนำให้อ่าน **บรมธรรม 2 เล่ม** แล้วก็ อ่าน **ขราวาสธรรม** มันเป็นเล่มพื้นฐาน ต่อจากนั้นก็เลือกเอาเอง ประเภทศีลธรรม ประเภทปรมัต ธรรม ประเภทเกี่ยวกับบ้านเมือง ผมทำไว้หมดแล้ว เต็มความสามารถแล้ว” (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 318)

(1) การเขียนหนังสือ

อยากจะมีหนังสือที่เป็นโครงปฏิบัติโดยสมบูรณ์ ซึ่งต่อมาก็ใช้ชื่อ “ตามรอยพระ อรหันต์” เล่มนี้ใช้เวลาานติดต่อกัน มันก็ผ่านพระไตรปิฎกทุกเล่ม เพื่อจะหาเฉพาะเรื่องที่ใช้ตาม รอยพระอรหันต์ได้ ตั้งแต่ได้ฟังเทศน์และก็พอใจในพุทธคุณ ออกบวชและก็ปฏิบัติจนไปถึงขั้นออก ป่า (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 456) จะค้นคว้าให้พบให้ลึกให้ สมบูรณ์ มันจึงลงมือแต่ง “ตามรอยพระอรหันต์” ไปสังเกตดูเถอะ ในนั้นมันมีความสมบูรณ์ของ การปฏิบัติ ทั้งนี้เพราะค้นคว้าสำหรับไว้ใช้เองด้วย เพื่อตามรอยเอง เพื่อใช้กับตัวเอง แล้วก็เห็นว่า คนอื่นเขาก็ใช้ได้ ก็เลยให้พิมพ์ ให้โฆษณาออกไป มันเป็นตอนต้น ๆ ก่อนสมาธิภาวนาที่เขียนไป อย่างละเอียด พอถึงตอนสมาธิภาวนามันก็ซี้เกียจเขียนเสียแล้ว จึงทิ้งระยะไปช่วงหนึ่ง ตอนหลังถึง มาค้นคว้า พบระบบสมาธิภาวนาอย่างละเอียด ครั้นจะไปเขียนต่อชนกับ**ตามรอยพระอรหันต์**มันก็ ไม่สนิทเสียแล้ว เพราะมันมากมายจนไปต่อกับเล่มเล็ก ๆ นั้นไม่ได้ พิมพ์แยกต่างหากเป็น “อาณ าปานสติภาวนาฉบับสมบูรณ์” (2502) เรื่องตามรอยพระอรหันต์ก็เลยค้างเติ่งไว้อย่างนั้น มัน เป็นการศึกษาค้นคว้าเพื่อดูว่าคนโบราณเขาทำกันอย่างไร เอามารวบรวมให้สมบูรณ์ (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 177) เมื่อแต่ง “ตามรอยพระอรหันต์” ยังยึด หลักหมวดศีล สมาธิ ปัญญา ตามธรรมเนียม ส่วนหมวดดุจดั่งมันอยู่ระหว่างศีลกับสมาธิ เมื่อ พระพุทธเจ้าท่านตรัสวิธีดับทุกข์ทั้งหลาย โดยมากก็ตรัสเป็นอัฐฐังคิกมรรค มีองค์แปด แต่บางที ตรัสสองคำสั้น ๆ ว่า สมณะวิปัสสนา (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 493) ในการปฏิบัติจริง ๆ ของคนจริง ๆ นั้นต้องใช้ปัญญานำหน้าอยู่เรื่อยไป ให้มีศีล ให้มีสมาธิ โดยมีปัญญานำตามหลักอัฐฐังคิกมรรค (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุด พ้น. 2541 : 492)

(2) หนังสือพิมพ์ “พุทธศาสนา”

ความมุ่งหมายในการออกหนังสือพิมพ์ก็เพื่อแถลงกิจการ เพราะเราคิดจะตั้ง คณะธรรมทานและสวนโมกข์ ก็จำเป็นจะต้องมีเครื่องมือสำหรับจะโฆษณาหรือติดต่อ จึงจำเป็นจะต้องมีหนังสือพิมพ์เล็ก ๆ สักฉบับหนึ่ง จึงจัดขึ้นเหมือนอย่างเป็นทางการเครื่องมือโฆษณาดังนั้นแหละ อีกอย่างหนึ่งก็เป็นการเผยแพร่ธรรมะเป็นบุญเป็นกุศล รวมกันเข้าทั้งสองส่วนก็เป็นหนังสือพิมพ์ “พุทธศาสนา” ก่อนนั้นเคยมี “ธรรมจักร” ออกมาอยู่สมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า (กรมพระยาวชิรญาณวโรรส) พอสิ้นท่านก็หยุดไป พอหนังสือพิมพ์ “พุทธศาสนา” ออกมา เขาก็ถูกคิดกันขึ้นมา แม้พระบ้านนอกก็ยังมี กรุงเทพฯ ก็ควรจะมี ต่อมาไม่นาน “ธรรมจักร” ก็ฟื้นขึ้นมา และมี “พุทธจักร” ตามออกมา (พุทธทาส สวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 209) ชื่อพุทธศาสนา นายธรรมทาสก็เป็นคนตั้ง ที่ใช้ “ส” สะกดนั้นก็เพราะแรก ๆ เราคิดจะปฏิวัติคำที่มาจากสันสกฤตเสียให้เป็นภาษาบาลีหมด จึงมี มนุสส์ มี ศาสนา แบบชาตินิยม ภาษาบาลีมันของพุทธ สันสกฤตมันไม่ใช่พุทธ ทำไปได้พักเดียวแหละก็ไปไม่รอด แล้วมันก็ไม่เหมาะ เพราะภาษาไทยมันตายตัว มันลงตัวอยู่แล้ว เราก็นิยมภาษาสำนวนที่ใช้กันอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 6 ด้วย ถ้าเราไม่เห็นด้วยกับที่เขาใช้กันอยู่บ้าง เราก็ไม่เอา คือเราไม่เคารพพจนานุกรมเสมอไป (พุทธทาส สวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 210) ส่วนโครงสร้างของหนังสือพิมพ์ “พุทธศาสนา” นั้นท่านพุทธทาสกล่าวว่า “ให้นายธรรมทาสเป็นบรรณาธิการตามกฎหมาย ผมเป็นคนวางโครงหนังสือ แบ่งออกเป็นสามภาค ภาคทั่วไป ภาคพระไตรปิฎก ภาคปฏิบัติธรรม กระทบออกแบบปก 3 ภาคนั้นผมเป็นคนวาง แล้วให้ช่างทำลือค ทำให้ที่กรุงเทพฯ (พุทธทาส สวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 210)

ท่านพุทธทาสภิกขุใช้หลายนามปากกาในงานเขียนในหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “ก็มี ‘พุทธทาส’ เขียนเรื่องธรรมะโดยตรง ‘อินทปญโญ’ กับ ‘ธรรมโยธ’ เขียนเรื่องให้คนโกรธ เพราะเขย่าวิจารณ์กันอย่างแรง กระแทกกันแรง ‘สิริवास’ เขียนโครงกลอน ‘สังฆเสนา’ เขียนแบบนักรบเพื่อธรรมะ ‘ทูลโลกาภรณ์จิต’ เรื่องปรารภโลก ‘ข้าพเจ้า’ แง่คิดขำ ๆ ‘นายเหตุผล’ นั้นแกล้งเขียน ไม่ใช่ความรู้สักอันแท้จริง เป็นเจตนาที่จะให้ผู้อ่านคิดนึกในทุกแง่ทุกมุม แกล้งเขียนค่านพุทธศาสนาว่าถ้าจะค่านมันค่านได้อย่างนี้ แล้วจะตอบว่าอย่างไร ให้คนอื่นได้วินิจฉัยได้ความรู้ทางพุทธศาสนามากขึ้น (215-216) จากงานเขียนผ่านนามปากกาข้างต้น ส่งผลกระทบ สร้างแรงกระตุ้นในสังคม จนกระทั่งถูกวิพากษ์วิจารณ์ ท่านพุทธทาสได้เล่าให้ฟังว่า “จดหมายวิพากษ์วิจารณ์ จดหมายแนะนำ หรือจดหมายด่าเพิ่มขึ้น ๆ ในระยะประมาณปีที่ 10 ถึงปีที่ 20 มากที่สุด มันเข้มข้น สมควรที่จะถูกวิพากษ์วิจารณ์ แต่เราไม่รู้สึกละไร แต่เสียงที่เข้ามานั้น เรื่องขมมีมากกว่า เรื่องด่ามีน้อย เพราะที่จริงมันก็ไม่ควรถูกด่าหนี นอกจากพวกกินปูนร้อนท้อง ออกหน้ารับ คนเขียนเข้ามาให้ปลด ‘อินทปญโญ’ ออกจากกองบรรณาธิการก็มี เรื่อง ‘สุกรยัภย์’ มีบทบาทมาก มันมีเค้าโครงมาจากอรรถกถา แปลตามตัว ไม่ได้เขียนอธิบายความมาก แต่งเป็นกาพย์ ...เรื่องเกี่ยวกับธรรมะแท้ ๆ ไม่มีเรื่องจะต้องถูกด่า เรื่องปะปนนอกแนวธรรมะ นั้นแหละถูกด่า” (พุทธทาส สวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 215)

หนังสือพิมพ์พุทธศาสนาส่งผลกระทบ ทำให้ท่านพุทธทาสสนใจศึกษาชีวิตด้านสังคม ปัญหาทางศาสนาและประเด็นอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องอีกหลายด้าน ดังที่ท่านเล่าให้ฟังว่า “ตอนนั้น ‘พุทธ

ศาสนา” กลายเป็นการศึกษาโมหหารของเรา ศึกษาชีวิตด้านสังคม ปัญหาทางศาสนา ทุกอย่างมันนำศึกษา มันเป็นการรู้ธรรมชาติเกี่ยวกับสังคมที่มันเห็นไม่ได้ด้วยตา มันต้องรู้ว่าอะไรเป็นอะไร แล้วต้องเป็นอย่างไร เป็นการศึกษาถึงที่มาเบื้องหลังที่ไม่เห็นด้วยตา” (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 217)

(3) หนังสือชุดพระโอษฐ์

หนังสือชุดพระโอษฐ์เป็นหนังสือชุดที่ท่านพุทธทาสพอใจ และที่ท่านพอใจถึงที่สุดคือ **อริยสัจจากพระโอษฐ์** ท่านรู้สึกว่าการทำได้สมบูรณ์ที่สุด พอใจกว่าทุกเรื่อง จนสามารถฝากไว้เป็นอนุสาวรีย์ในโลกได้ (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 317) เป็นหนังสือชุดที่เป็นการศึกษาฝึกฝนตนเองมากที่สุด เป็นนักเรียนอย่างยิ่งของท่านพุทธทาส (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 310) นอกจากนี้หนังสือชุดจากพระโอษฐ์นี้ยังได้รับการยอมรับในวงการพุทธศาสนาตั้งแต่การตีพิมพ์ครั้งแรก สภาการศึกษาของมหาวิทยาลัยใช้เป็นหนังสือเรียนอยู่พักหนึ่ง (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 309) หนังสือชุดจากพระโอษฐ์นี้ไม่ได้รับคำคัดค้าน นอกจากจะได้รับคำชมเรื่องความถูกต้องแล้ว ยังมีความไพเราะอีกด้วย จนสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมาจารี) ยังชมว่าแปลดี ทั้งต่อหน้าและลับหลัง (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 311)

หนังสือชุดพระโอษฐ์นี้ได้รับแรงบันดาลใจมาจากหนังสือเล่มเล็ก ๆ ชื่อ “พุทธวจนะ” ที่พระญาณดิลก พระชาวเยอรมันเป็นผู้จัดทำขึ้น โดยพระญาณดิลกได้ยกเอาคำบาลีมาต่อ ๆ กัน เริ่มต้นด้วยอริยสัจสี่ อธิบาย ทุกข์ สมุทัย ร้อยไป โดยไม่ต้องมีคำของผู้ร้อยกรอง ท่านพุทธทาสมองว่าเป็นแนวทางที่ดีที่สุดในการทำหนังสือธรรมะ ท่านจึงเอาอย่าง จึงออกมาเป็น **พุทธประวัติจากพระโอษฐ์**

แนวคิดในการจัดทำหนังสือชุดพระโอษฐ์ ท่านพุทธทาสเล่าว่า “เราเลือกเอาพุทธวจนะที่มีมันลึก มันดีที่สุด ที่เคยผ่านสายตา แรกสุดทำ “อริยสัจจากพระโอษฐ์” ทอยลงในหนังสือพิมพ์ **พุทธศาสนา** แล้วซังกไป มาทำ **พุทธประวัติจากพระโอษฐ์** แทน แล้วก็ **ขุมทรัพย์จากพระโอษฐ์** (พิมพ์ครั้งแรก ๒๔๙๙) แทรกเข้ามา แล้วมาทำ **อริยสัจจากพระโอษฐ์** ต่อได้ ๒ ตอน (พิมพ์ครั้งแรก ๒๕๐๒) ...ต่อมาก็มี **ปฏิจกสมุปบาทจากพระโอษฐ์** (พิมพ์ครั้งแรก ๒๕๒๑) ...แล้วย้อนกลับมาทำ **อริยสัจจากพระโอษฐ์** จนสมบูรณ์ทั้ง 5 ภาค (พิมพ์ 2527) ... **พุทธประวัติจากพระโอษฐ์** ครั้งแรกผมทำคนเดียวที่สวนโมกข์เก่า (พิมพ์รวมเล่มครั้งแรก 2479) ต่อมาได้ขยายอีกสองครั้ง ครั้งสุดท้ายปี 2523 (310)

(4) หนังสือชุด “ธรรมโฆษณ์ของพุทธทาส”

ท่านพุทธทาสเล่าถึงที่มาของการเขียนหนังสือชุดธรรมโฆษณ์ไว้ว่า “มันเกิดจากการปรารถนาว่าธรรมะที่เราพูดไปมากต่อมากแล้ว มันจะสูญหายเสียหายหมด ที่พิมพ์กันเป็นเล่มเล็ก ๆ หรือที่อื่นเอาไปพิมพ์มันก็กระจัดกระจาย ไม่เป็นชิ้นเป็นอัน จึงพยายามทำขึ้นให้เป็นชุด ๆ ตอนหลัง ๆ จึงเปลี่ยนวิธีพูด มาพูดเป็นชุด เป็นเรื่องราวต่อกัน เพื่อสะดวกแก่การพิมพ์ เช่น ชุดธรรมปาติโมกข์ ที่พูด

หน้าโรงหนัง ชุดวันเสาร์ที่พูดสามเดือนได้เล่มหนึ่ง ก่อนนี้ขึ้นไปยังมีชุดบรรยายที่โรงฉันทน์ เรื่องหลัก ๆ หลายเรื่องเหมือนกันที่บรรยายที่โรงฉันทน์ “อานาปานสติภาวนา ฉบับสมบูรณ์” เมื่อคิดจะพิมพ์เป็นเล่มใหญ่ขึ้นมา ก็คิดว่าใช้ชื่อ “ธรรมโฆษณ์” มันง่ายดี ความหมายก็ดี

เป็นหนังสือชุดธรรมบรรยายของท่านพุทธทาส ตีพิมพ์ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2515 เป็นต้นมา สาเหตุที่ใช้ชื่อว่า “ธรรมโฆษณ์ของพุทธทาส” เนื่องจากในปัจจุบันทุกสิ่งมักจะสำเร็จได้ด้วยโฆษณา คนเชื่อโฆษณากันมาก การเผยแพร่ธรรมเฉย ๆ อาจไม่สามารถกระตุ้นให้คนเกิดสนใจในธรรมะได้ ต้อง”โฆษณาธรรมะ” วัตถุประสงค์ในการจัดพิมพ์หนังสือธรรมโฆษณ์เพื่อรักษาคำบรรยายธรรมของท่านพุทธทาสให้ถูกต้องในลักษณะเดิมแท้ ไม่ให้ผิดเพี้ยนไปจากต้นฉบับจริง ซึ่งอาจจะเกิดจากผู้รู้เท่าไม่ถึงการณ์นำไปดัดแปลงแก้ไขเอง ดังนั้นจึงได้รวบรวมคำบรรยายของท่านจากสวนโมกข์ และจากที่อื่น มาจัดเป็นหมวดหมู่ให้เป็นชุดบริบูรณ์ ทำเป็นเล่มหนังสืออุเทศ สำหรับใช้เป็นประโยชน์แก่นักศึกษา และเป็นแนวปฏิบัติของผู้สนใจศึกษาปฏิบัติตามแนวนี้

หนังสือธรรมโฆษณ์ จัดเป็น 5 หมวด คือ

หมวดที่หนึ่ง	ชุดจากพระไตรปิฎกแปลโดยตรง คือ ชุดจากพระโอษฐ์
หมวดที่สอง	ชุดอุปกรณ์พิเศษ สำหรับอธิบายปริยัติและปฏิบัติ
หมวดที่สาม	ชุดชุมนุมเทศนา
หมวดที่สี่	ชุดชุมนุมธรรมบรรยาย ประกอบความรู้
หมวดที่ห้า	ชุดรวมเรื่องปกิณณกะ เบ็ดเตล็ดต่าง ๆ

จำนวนหนังสือธรรมโฆษณ์ในแต่ละหมวดที่ได้ตีพิมพ์มาถึงปัจจุบัน ข้อมูลล่าสุด ณ พฤษภาคม 2556) จำนวน 80 เล่ม

(5) หนังสือธรรมบรรยาย “ชุดลอยประทุม”

เป็นธรรมบรรยายของท่านพุทธทาสในแต่ละครั้ง ที่เหมาะแก่การใช้เป็นคู่มือการปฏิบัติและเป็นเรื่องเฉพาะที่น่าสนใจ จัดพิมพ์เป็นเล่มเล็กขนาด 16 หน้ายก หนาประมาณ 30-80 หน้า มีหน้าปกเป็นรูปดอกบัว พิมพ์ชุดละ 100 เรื่อง 100 เล่ม สำหรับแจกตามห้องสมุด หรือแจกผู้ที่เห็นสมควร

(6) หนังสือธรรมบรรยาย “ชุดหมุนล้อธรรมจักร”

เป็นธรรมบรรยายของท่านพุทธทาสิกษุที่กระตุ้นการปฏิบัติธรรมมากกว่าครั้งอื่น ๆ พิมพ์เป็นเล่มเล็กขนาด 16 หน้ายก หนาประมาณ 30-60 หน้า ชื่อ “ชุดหมุนล้อธรรมจักร” มีภาพหน้าปกเป็นสัญลักษณ์ของรัตนตรัย และมีตราของธรรมทานมูลนิธิ

นอกจากนี้ยังมีชุดอื่น ๆ อีก เช่น ชุดไตรรัตน์ขจัดทุกข์ ชุดบัวหลวง ชุดเทิดทูนธรรม ชุดทูนธรรม และเอกสารชุดมองด้านใน (พุทธทาส: สวนโมกข์ กำลังแห่งความหลุดพ้น. 183-184)

3) งานแปล

ในการแปลหนังสือท่านพุทธทาสเลือกเรื่องที่เขาว่าแปลกใหม่ สำหรับผู้อ่านสามัญชน เรื่องที่คนทั่วไปควรจะได้อ่าน โดยยึดเรื่องที่ท่านชอบเป็นหลัก โดยเน้นที่ฟังให้ถูก ฟังง่าย และชัดเจนในภาษาไทย เนื้อความตรงตามบาลี อ่านแล้วเข้าใจได้เองทันที (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 309) ท่านพุทธทาสมีรูปแบบการแปลเฉพาะตัวจนเกิดเป็นสำนวนสอนโมกข์ขึ้น ท่านเล่าให้ฟังว่า “เราอยากแปลตามความพอใจของเรา แปลให้คนอ่านรู้เรื่อง ของหลักสูตรมันต้องแปลตามระเบียบ แปลยกศัพท์ ชาวบ้านอ่านไม่รู้เรื่อง เราไม่ชอบ ชอบแปลธรรมดา ๆ มันยากกันทำ เราแปลแบบของเราจนเกิดสำนวนสอนโมกข์ขึ้น ไม่ต้องไปมีมานะอะไร เราทำตามที่เราเห็นว่าน่าทำก็เท่านั้นเอง (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 175)

4) การแสดงธรรม

สำหรับการเทศน์นั้นท่านพุทธทาสเล่าให้ฟังว่า “ไม่มีเทคนิคอะไร โครงการไม่มี มันมีแต่เพียงว่าจะช่วยให้ประชาชนรู้ธรรมะได้อย่างไรเท่านั้น แล้วก็ดูว่ากับพวกไหนควรจะพูดอย่างไร มันมีเท่านั้น ไม่มีการวางแผนการหรือวางอะไร ผมเป็นแบบนักเทศน์ทั่ว ๆ ไป ตามความคิดนึกชั่วขณะเสียมากกว่า (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 512) ส่วนการเตรียมตัวก่อนเทศน์นั้น ท่านพุทธทาสเล่าว่า “ไม่ต้องนาน พูดตามความคิดที่มันไหล เมื่อบรรยายวันเสาร์แล้ว จึงมีบัตรย่อเรื่องที่พูดเป็นกิจจลัษณะ หรืออย่างเรื่องอานาปานสติภาวนาฉบับสมบูรณ์ทำตามแนวพระสูตร ทำโครงเรื่องไว้ว่าพูดเรื่องอะไร แล้วต่อไปเรื่องอะไร ถ้าเป็นเรื่องอื่น ๆ ก็มักจะนึกไว้ในตัว หมายถึงใจว่าจะพูดเรื่องอะไร แล้วพยายามพูดวกเข้าไป รุกเข้าไปในเรื่องนั้น ไม่ได้วางรายละเอียดไว้ก่อน แม้เดี๋ยวนี้ก็เหมือนกัน ถ้าไปทำเข้าจิตมันก็ไปยุ่งอยู่ตรงนั้น (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 336) ...เมื่อพูดมากขึ้น ศึกษามากขึ้น มันลึกเข้าไปของมันเอง เรื่องที่จะพูดปากเปล่าได้มันต้องเป็นเรื่องที่เข้าใจหรือแตกฉานอยู่แล้ว มิฉะนั้นพูดไม่ได้ จะค้นไปทุกเรื่องมันทำไม่ได้ เพราะมันพูดอยู่บ่อย ๆ ต้องการหลักฐานประกอบก็ต้องไปดูบาลี บางทีก็ค้นนวโกวาท ค้นพุทธภาษิต นอกจากจะแต่งหนังสือใหญ่ ๆ มันก็ต้องค้นจากพระคัมภีร์ (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 336) ...มันก็รู้ไว้นาน มันก็มีหลายเรื่อง หลายแนว พอถึงเวลาจะพูดเรื่องอะไรแนวอะไร มันก็ปะติดปะต่อเรื่องนั้น ๆ ออกมา มันจึงไม่ได้เตรียมมาก ต้องพูดอยู่เกือบทุกวัน จะเอาเวลาที่ไหนมาเตรียมมาก (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 337)

(1) การเทศน์ชุดต่าง ๆ ในสวนโมกข์

หลังจากย้ายมาอยู่ที่สวนโมกข์ที่วัดธารน้ำไหล ท่านพุทธทาสเริ่มเทศน์ ท่านเล่าให้ฟังว่า “แรก ๆ ย้ายมาอยู่ก็ยังไม่ได้เทศน์เป็นชุด เทศน์วันประจำปีบ้าง วันพระบ้าง วันสำคัญบ้าง มาเริ่มเทศน์เป็นชุดตอนบรรยายพิเศษประจำคืนในระหว่างพรรษา ทำอยู่หลายปี มาถึงยุคพูดที่โรงฉัน

มักบรรยายในระหว่างพรรษาเหมือนกัน เช่น ชุดคำสอนผู้บวช ชุดอานาปานสติภาวนาฉบับสมบุรณ์ (2502) การศึกษาธรรมอย่างถูกวิธี (2500) ชุดจนถึงธรรม ธรรมถึงคน แล้วก็มี ตัวกู-ของกู (2504) ยังพิมพ์อยู่จนทุกวันนี้ คุณเชื้อ (พระเชื้อ สิริปณฺโญ) เป็นคนจดเอาจริงเอาจัง ตั้งใจอยากรู้จักจริง ได้อาศัยบันทึกของท่านมาพิมพ์หนังสือหลายชุด ต่อมาพอมีเครื่องบันทึกเสียงแล้ว ก็บันทึกเสียงไว้มาถอดพิมพ์ (พุทธทาส สนวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 332) ...พอชุดพูดโรงฉันทมด ก็มาเป็นชุดพูดหน้าโรงหนังตอนเย็น (2510-2514) 3-4 วัน หรือ 7 วัน พูดที่หนึ่งพูดให้พระเถรและคนในวัดฟังเป็นส่วนมาก ยังไม่ออกไปถึงข้างนอก ชุดสฤษฎยาปริทัศน์ ชุดธรรมปาฏิโมกข์ ก็พูดที่นี่ คู่กับวินัย ปาฏิโมกข์ ทำอยู่ไม่กี่ปีก็เปลี่ยนมาเป็นชุดบรรยายวันเสาร์ (2514-2536) เหตุผลที่เลือกวันเสาร์มันมีอยู่ว่าเพื่อให้คนไกล คนต่างจังหวัด แม้แต่คนในกรุงเทพฯ มาฟังได้ ประกอบกับผมหยุดไปไหนมาไหนมากขึ้น ใช้วันเสาร์แทน สบายกว่า แต่ในใจจริงก็เพียงว่าให้ได้เทศน์ แล้วให้ได้พิมพ์เป็นหนังสือขึ้นเท่านั้น (พุทธทาส สนวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 333) เรื่องที่จะเทศน์ก็คิดเป็นชุดไป 3 เดือนนี้จะเทศน์อะไรชุดหนึ่ง ไม่ตั้งวางแผนทั้งหมด มันมากมายมหาศาล บางยุคก็เทศน์ธรรมะชั้นลึก ๆ ชั้นปรมาตม บางยุคก็เรื่องสังคม เรื่องศีลธรรม มีบ้างชุดสองชุดบรรยายตามคำขอ เช่น ชุดพุทธคุณบรรยาย พูดตามที่ได้ขึ้นขอ (334) ...นอกจากนั้นวันสำคัญ ๆ เช่น วันตายาย วันปีใหม่ วันมาฆะ วิสาขะ อาสาฬหะ ต่อมาเมื่ออายุครบ 60 ก็เริ่มบรรยายวันล้ออายุ (2509-2536) ตอนนี้ก็พิมพ์ในชุดธรรมโฆษณไปบ้างแล้ว (พุทธทาส สนวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 333)

นอกจากการบรรยายที่กล่าวมาข้างต้น ท่านพุทธทาสยังมีการบรรยายชุดอื่น ๆ ที่เหมาะสมกับคนผู้ฟัง คือ ชุดอบรมนักศึกษาในสวนโมกข์ และชุดอบรมข้าราชการตุลาการ สำหรับการอบรมนักศึกษาในสวนโมกข์ท่านเล่าไว้ว่า “นักศึกษามาที่นี่กันทีละน้อย แล้วก็ค่อย ๆ มากขึ้น ๆ ชุดอบรมธรรม คราวนั้นนักศึกษามาก (2512) ก็เลยคิดว่าควรจะพูดเป็นแบบฉบับไว้ใช้ต่อไปโดยไม่ต้องพูดอีก ก็เปิดโรงเรียนขึ้นขึ้นตอนหัวรุ่ง จากนั้นก็มีฆราวาสธรรม (2513) มหิตลธรรม (2517) อะไรอีกบ้างต่อ ๆ มา พยายามพูดไว้อย่างสุดความสามารถ เพื่อให้ใช้เป็นหลักฐานได้ต่อไป โดยมากหัวหน้าชุมนุมพุทธจัดมา ตอนนี้ก็เกือบจะไม่จำเป็นจะต้องมาแล้ว เพราะไปหาอ่านเอาเองได้ มีสมบุรณ์ที่สุดแล้ว เกี่ยวกับการศึกษา เกี่ยวกับการครูบาอาจารย์ เราพูดไว้มากจะผิดหรือถูกก็แล้วแต่เราทำอย่างสุดความสามารถแล้ว (พุทธทาส สนวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 334)

ส่วนการอบรมข้าราชการตุลาการนั้น ท่านพุทธทาสเล่าให้ฟังว่า “ปีนั้น (2499) พอดีมีกฎหมายใหม่ออกมา ข้าราชการที่จะเป็นตุลาการ ผู้พิพากษา จะต้องได้รับการอบรมทุกวิชาที่จะเป็นประโยชน์ต่อการทำหน้าที่ เขาจึงให้อบรมเยอะเยอะหมด คุณสัญญาเห็นว่าต้องรู้พุทธศาสนา ด้วยจึงนิมนต์ผมให้ไปการอบรมเป็นครั้งแรก หลักสูตร 10 ชั่วโมง ก็เลยทำติดต่อกันมา ผมอบรมอยู่ที่นั่น 11 ปี มาอบรมที่สวนโมกข์ 1 ปี ทั้งหมด 14 รุ่น ท่านปัญญารับช่วงต่อมา (พุทธทาส สนวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 331) ...ตอนบรรยายชุดผู้พิพากษาต้องคิดล่วงหน้ามารวบรวมประเด็นต่าง ๆ ที่จะประโยชน์ แล้วโน้ตใส่สมุดแบบฝึกหัดเล็ก ๆ พูดครั้งหนึ่งราว ๆ ใบบหรือสองใบ จดแต่ละหัวข้อ สมุดเล็ก ๆ ที่เด็กนักเรียนใช้ เล่มหนึ่งพอดีไว้บรรยายได้ 10 ครั้ง (พุทธ

ทาส สนวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 218) ...ผมก็พยายามเลี่ยงไม่ให้ซ้ำของเดิมให้สูงขึ้นไป ให้ลึกเข้าไป จนมีผู้ออกปากครั้งสุดท้ายว่า นี่ผู้พิพากษาจะรับไหวหรือ พุดขึ้นไปถี่เรื่องอสังขตะโลกุตตระนิพพาน (พุทธทาส สนวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 331) ...สวณจะมีผลอย่างไรต่อตัวผู้พิพากษานั้น ผมไม่ได้ประเมิน ไม่ได้เกี่ยวข้อง ไม่มีใครมาประเมินให้ฟัง แต่ผลจากการอบรมชุดนี้ ที่เป็นหนังสือมีผลมาก จากการอบรมครั้งนี้ แรกกลายเป็น **คู่มือมนุษย์** มีคนได้รับประโยชน์มารายงานตัวนั้นไม่หวาดไหว พิมพ์เป็นภาษาอังกฤษก็ได้รับความนิยม ภาษาเยอรมันกำลังแปลอยู่ และยังพิมพ์เป็นหนังสือชุดตุลาการออกมาอีกหลายเล่ม (พุทธทาส สนวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 332)

ส่วนการเทศน์ที่มีการทำบัตรหัวข้อคือการเทศน์วันเสาร์ ดังที่ท่านเล่าให้ฟังว่า “ตอนปัจจุบันที่เขียนหนังสือด้วยการพูด อย่างน้อยก็ทำบัตรขึ้นมาแผ่นหนึ่ง เพื่อจะพูดวันเสาร์ เฉพาะชุดพูดวันเสาร์นั้นแหละทำบัตรหัวข้อที่พูดไว้” (พุทธทาส สนวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 218)

งานเผยแผ่

ท่านพุทธทาสกล่าวว่าการเผยแผ่ของท่านนั้นพุทธทาสนั้นประกอบด้วยองค์สาม ซึ่งส่งผลให้การเผยแผ่ประสบความสำเร็จ และยังถือว่าเป็นการเผยแผ่ตามแบบของพระพุทธองค์โดยแท้ การเผยแผ่ 3 ของท่านพุทธทาสประกอบด้วย (คณะอนุกรรมการฝ่ายหนังสืออนุสรณ์. 2549 : 12)

- 1) เผยแผ่ด้วยให้ปริยัติ ทำให้ได้ความรู้ ความคิด สำหรับไปพิจารณาเอาเอง
- 2) เผยแผ่ด้วยทำให้ดู (ปฏิบัติ) ทำให้เกิดความเชื่อ ความเลื่อมใส ความสนใจ
- 3) เผยแผ่ด้วยการมีความสุขให้ดู (ปฏิเวธ) ทำให้เกิดความไว้วางใจ และอยากทำตาม

การเผยแผ่ทางวิทยุ

ครั้งแรกเห็นจะเป็นเมื่อ ปชส.7 ธนบุรี เอาเรื่อง “หลักพระพุทธศาสนา” ไปอ่านออกอากาศเป็นประจำเวลา 6 โมงครึ่ง ตอนเช้า (เริ่ม 22 กรกฎาคม 2502) ต่อมาคุณสาลี (พันเอกสาลี ปาลกุล) มาขอให้ผมอัดเทปออกอากาศที่สถานีวิทยุ ปวถ. คุณสาลีเป็นผู้อำนวยความสะดวก ทำอยู่เป็นประจำทุกวัน ครั้งละครึ่งชั่วโมง ผมก็เอาชุด คนถึงธรรม ธรรมถึงคน และ ตัวกู-ของกู ที่พูดที่โรงฉันออกอากาศติดต่อกันเป็นปี ๆ (พุทธทาส สนวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 334-335) ...แล้วยุคหลังสุดก็ชุดที่พูดอยู่ทุกวันนี้ เดือนละครั้ง อาทิตย์ที่ 3 ของทุกเดือน นี้กรมประชาสัมพันธ์ที่กรุงเทพฯ เขาติดต่อมาเอง (เริ่ม 18 มิถุนายน 2521) (พุทธทาส สนวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 315) ...ที่บ้านดอนตอมนี่มีชุดหนึ่ง ชุดพุทธธรรมน่าสุข นี้ออกทุกวันเสาร์ ออกทีวีด้วย” (พุทธทาส สนวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 335)

ใช้หนังสือลงในกาเผยแผ่ธรรมะ

“เมื่อมีภาพเขียนชุดหมวดเต่าเขากระต่ายแล้ว ก็ขอร้องให้พวกหนังตะลุงเอาไปเล่นเป็นการสอนธรรมะ มันน่าจะสะดวกในเรื่อง มันมีพระเอก มีนางเอก มียักษ์ พอจะเล่นเป็นหนังตะลุงได้ ตามบทหนังตะลุงได้ ตามบทหนังตะลุงที่คุณวรศักดิ์ (พระวรศักดิ์ วรรณโม) แต่งขึ้น ยืดยาว ฉายภาพเป็นสไลด์ แล้วร้องบรรยายแบบหนังตะลุง ใช้ดนตรีแบบหนังตะลุง มันก็น่าดูแหละ แต่ว่ามันยาวเกินไปหลายชั่วโมง ในที่สุดก็เอื่อม คนดูมันทนไม่ไหว แล้วเรื่องมันก็ไม่สนุกนัก ดูกันเดียวเดียวก็ง่วงนอนประชาชนไม่ชอบดู เป็นเรื่องที่ยอธบายไม่ค่อยถูก เป็นเรื่องเล่นยาก (พุทธทาส สนวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 414)

สมณศักดิ์

สมณศักดิ์ต่าง ๆ ของท่านพุทธทาสนั้น เจ้าคุณสาสนโสภณ (ปลอด) อดีตเจ้าคณะภาค ในขณะที่ท่านดำรงสมณศักดิ์เป็นพระธรรมโฆษาจารย์เป็นผู้จัดการให้ ดังที่ท่านพุทธทาสเล่าว่า “ท่านสนับสนุนผมสุดเหวี่ยง ที่ได้เป็นพระครู เป็นเจ้าคุณ เป็นอุปัชฌาย์ก็องค์นี้แหละ” สมณศักดิ์ของท่านพุทธทาสมีดังนี้ (พุทธทาส สนวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 66)

พระเงื่อม อินทปัญโญ (2469)

พระมหาเงื่อม อินทปัญโญ (2473)

พระครูอินทปัญญญาจารย์ (2489)

พระอรียันนทมนี (2493)

พระราชชัยกวี (2500)

พระเทพวิสุทธิเมธี (2514)

พระธรรมโฆษาจารย์ (2530)

นอกจากนี้ท่านยังได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระอุปัชฌาย์ (2490) และเจ้าอาวาสวัดพระบรมธาตุไชยา (2492) อีกด้วย

แม้ว่าท่านพุทธทาสจะไม่ได้ให้ความสำคัญกับสมณศักดิ์ที่ท่านได้รับ ท่านไปรับพัดยศเพียงครั้งเดียวตอนเป็นพระครูอินทปัญญญาจารย์ เนื่องจากรับที่จังหวัดสุราษฎร์ธานี นอกจากนั้นท่านก็ไม่ได้ไปรับด้วยตัวของท่านเอง แต่ท่านก็ไม่ได้มีแนวคิดที่จะคืนพัดยศ เนื่องจากเข้าใจว่ามันเป็นเรื่องสมมติของปุถุชน ดังที่ท่านเล่าว่า (พระประชา ปสนนธมโม. 2555 : 280) “พระนาคเสนเคยชวนผมคืนพัดยศ อ่อนวอนให้เป็นผู้นำ เขาจะหาพระที่อยากคืนพัดยศมารวมได้เยอะแยะ คิดแบบนี้มันบ้า ไม่ใช่ความถูกต้อง มันไม่รู้ว่าโลกนี้ต้องมีเรื่องสมมติของปุถุชน ถ้าเป็นเจ้าคุณบางครั้งเวลาพูดอะไรมันก็มีคนฟังมากกว่า ตั้งแต่ชวานาไปจนถึงข้าราชการนั่นแหละ เวลาออกวิฑู ถ้าเป็นพระ ก พระ ข พุท ก็มีคนสนใจน้อย มันเป็นเรื่องนิยมของสัตว์ที่มีกิเลส ถ้าฟังเจ้าคุณเทศน์กับฟังพระครูเทศน์ มันผิดกันกลับ”

แนวคิดของท่านต่อความสำเร็จในผลงาน

ผลงานท่านพุทธทาสนับว่าประสบความสำเร็จเป็นอย่างสูง อีกทั้งยังได้รับการยอมรับในระดับนานาชาติ แต่ท่านกลับมีแง่คิดที่ไม่หลงใหลไปกับความสำเร็จ ดังที่ท่านเล่าให้ฟังว่า “ตามความรู้สึกของผม ตั้งใจพูดให้ดีที่สุด สำเร็จผลมากที่สุด ไม่ถือว่าเป็นกิเลส ไม่ใช่ผลของกิเลส ถ้าทำแล้วมันมีผลมันพอใจ มันหลงใหล มันยกหูชูหาง จึงจะเป็นกิเลส เราก็ค่อยนี้กและเคยกลัวที่สุด ถ้าจะพอใจ ยินดี

เมื่อมีผู้ต้อนรับ มันเผชิญได้ไปอ่านเรื่องแปลกหรือพิเศษเรื่องหนึ่ง คือว่าสวามีวิเวกนั้นทะเล เมื่อไปเผยแพร่วัทธิของเขาที่อเมริกาในวันแรก ก็ได้รับผลอย่างยิ่ง ได้รับการต้อนรับอย่างยิ่ง ได้รับความสำเร็จอย่างยิ่ง เขากลับมาร้องให้ กลับมาที่พัก แล้วมาร้องให้ว่า เป็นเรื่องเสียหายแก่จิตใจ เพราะการต้อนรับอย่างนี้ มันทำให้ดีใจ เลยถือว่าเป็นโชคร้ายไปเสียอีก เรื่องอย่างนี้มันฝังใจผมมานาน การที่ไปหลงไหลกับผลสำเร็จ คือความเลวทรามอย่างหนึ่ง เลยไม่กล้าคิด” (พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 665)

สรุป

จะเห็นได้ว่าท่านพุทธทาสเป็นบุคคลที่เป็นต้นแบบในหลาย ๆ ด้าน ทั้งด้านการเรียน การทำงาน และการใช้ชีวิต แม้ว่าท่านพุทธทาสได้ละสังขารกลับคืนสู่ธรรมชาติดังอย่างสงบ ณ สอนโมกขพลาราม เมื่อวันที่ ๘ กรกฎาคม ๒๕๓๖ สิริรวม อายุ ๘๗ ปี ๖๗ พรรษา ท่านได้ทิ้งผลงานที่ทรงคุณค่า ให้อนุชนรุ่นหลัง ได้สืบสานปณิธานของท่าน รับมรดกความเป็น "พุทธทาส" เพื่อ พุทธทาส จะได้ไม่ตาย ไปจาก พระพุทธศาสนา ดังบทประพันธ์ ของท่านที่ว่า

พุทธทาส จักอยู่ไป ไม่มีตาย
 แม้ร่างกายจะดับไปไม่ฟังเสียง
 ร่างกายเป็น ร่างกายไป ไม่ลำเอียง
 นั้นเป็นเพียงสิ่งเปลี่ยนไปในเวลา
 พุทธทาส คงอยู่ไป ไม่มีตาย
 ถึงดีร้ายก็จะอยู่คู่ศาสนา
 สมกับมอบ ภายใจ รับใช้มา
 ตามบัญญัติของคัมภีร์พุทธไม่หยุดเลย
 พุทธทาส ยังอยู่ไป ไม่มีตาย
 อยู่รับใช้ เพื่อนมนุษย์ไม่หยุดเฉย
 ด้วยธรรมโฆษณตามที่วางไว้อย่างเคย
 โอ้เพื่อนเอ๋ยมองเห็นไหมอะไรตายๆ
 แม้นันตาย ภายลับ ไปหมดแล้ว
 แต่เสียงสั่ง ยังแจ้ว แว่วหูสหาย
 ว่าเคยพลอดกันอย่างไรไม่เสื่อมคลาย
 ก็เหมือนฉันไม่ตาย ภายธรรมยัง
 ทำกับฉัน อย่างกะฉัน นั้นไม่ตาย
 ยังอยู่กับ ท่านทั้งหลายอย่างหนหลัง
 มีอะไรมาเชื่อมได้ ให้กันฟัง

เหมือนฉันนั่ง ร่วมด้วย ช่วยชี้แจง
 ทำกับฉัน อย่างกะฉั่น ไม่ตายเกิด
 ย่อมจะเกิด ผลสนอง หลายแขนง
 ทุกวันนัต สนทนา อย่าเลิกเลี้ยง
 ทำให้แจ้ง ที่สุดได้ เลิกตายกันฯ

ท่านพุทธทาสอธิบายไว้ว่า “คำว่า “พุทธทาส” ในที่นี้หมายถึง ผลงานของพุทธทาส คืออยาก
 ให้ผลงานอยู่อย่างไม่ตาย เราแสดงความประสงค์ให้ช่วยกันทำอย่างนั้น ให้ช่วยกันใช้ผลงานของพุทธ
 ทาสอย่าให้เป็นหมัน กลอนนี้ตั้งใจจะเขียนติดที่หลุมฝังศพ” (พุทธทาส สวณโมกขพลาราม กำลิ่งแห่ง
 การหลุดพ้น. 2541 : 673) “จะแสดงเป็นปณิธานก็ได้ อยู่รับใช้พระพุทธานุศาสนาดลอดนินรันตร มันก็
 ควรจะรู้ได้ เหมือนที่เขาใช้คำโดยภาษาคน โดยสมมติในโลก คนนั้นไม่ตาย คนนี้ไม่ตาย พระพุทธเจ้า
 ไม่ตาย พุทธทาสก็ต้องไม่ตาย ต้องคอยอยู่รับใช้พระพุทธานุเจ้าเรื่อยไป อยู่รับใช้พุทธศาสนา ไม่ใช่อยู่เป็น
 ตัวตน และผลงานนี้อยู่รับใช้พุทธศาสนา ขอฝากฝังเพื่อนฝูงทั้งหลายที่อยู่ข้างหลัง ช่วยทำให้
 สำเร็จ” (พุทธทาส สวณโมกขพลาราม กำลิ่งแห่งการหลุดพ้น. 2541 : 674)

อ้างอิง

คณะอนุกรรมการฝ่ายหนังสืออนุสรณ์ 100 ปี ชาตกาล พุทธทาสภิกขุ (2549) **พุทธทาสยังอยู่ไปไม่มี
 ตาย เล่ม 3 : พุทธธรรม พุทธทาส** กรุงเทพฯ คณะกรรมการอำนวยการจัดงาน 100 ปี
 พุทธทาสภิกขุ

จังหวัดสุราษฎร์ธานี (2549) **เที่ยวสวณโมกข์ให้ถึงธรรม เที่ยวถึงธรรมที่สวณโมกข์** สุราษฎร์ธานี
 ม.ป.ท.

ดวงเดือน คงศักดิ์ (2531) **ธรรมนิทัศน์ในงานสัปดาห์พุทธธรรม-พุทธทาส** กรุงเทพฯ กลุ่มปฏิบัติ
 ธรรมเพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

ดุขฎี เมธงกุโร (พระ) (2531) **ท่านพุทธทาสกับวัยเด็ก** นนทบุรี ใจสบาย

ปีเตอร์ เอ แจ็กสัน (2556) **พุทธทาสภิกขุ พระพุทธานุศาสนานิกายเถรวาท และการปฏิรูปเชิงนวสมัย
 นิยมในประเทศไทย** กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ประชา ปสนธมโม, พระ (2555) **เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา : อัตชีวประวัติของพุทธทาสภิกขุ** (พิมพ์ครั้งที่
 4) กรุงเทพฯ มูลนิธิโกมลคีมทอง

พจน์ ยังพลจันทร์ (2549) **เมื่อเรายังเด็ก** (พิมพ์ครั้งที่ 2) กรุงเทพฯ สุขภาพใจ

พุทธทาสภิกขุ (2538) **ขุมขุมเรื่องสั้น พุทธทาสภิกขุ** (พิมพ์ครั้งที่ 4) กรุงเทพฯ สุขภาพใจ

พุทธทาสภิกขุ (2540) **อัสติสังวัจจรายุคมานุสรณ์** (พิมพ์ครั้งที่ 9) ธรรมทานมูลนิธิและสุขภาพใจ

พุทธทาสภิกขุ (2549) พุทธทาสกับสวณโมกข์ ประวัติการทำงานของท่านพุทธทาส กรุงเทพฯ
ธรรมสภา

สวณโมกขพลาราม (2541) พุทธทาส สวณโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น (พิมพ์ครั้งที่ 3)
สุราษฎร์ธานี ธรรมทานมูลนิธิ

สวณอุคสมูลนิธิ (2525) ห้าสิบปีสวณโมกข์ ภาคสอง : เมื่อเราพูดกะเขา และ : เมื่อเราพูดถึงเรา
กรุงเทพฯ พระนครศรีธรรมการพิมพ์